

КЫТАЙ ИМПЕРАТОРЛОРУНУН КЫРГЫЗ КАГАНДАРЫНА ЖАЗГАН КАТТАРЫ

*(Ли дыйу чыгармалар жыйнагынын
алтынчы ороту)*



«Учкун» АК
Бишкек — 2003

ББК 63.3(0)
К-97

**К-97 Кытай императорлорунун Кыргыз кагандарына
жазган каттары.: - Б.: “Учкун” АК, 2003. - 88 б.**

ISBN 9967 - 413-58-1

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналган бул китепчеде VII-X кылымдардагы кыргыз-кытай алакаларын чагылдырган мамлекеттик-расмий каттар, ал каттарды коштогон жолдомолор профессор Кармыштегин Макелек Өмүрбай тарабынан кытай (Тан) тилиндеги түп нускасынан алынып которулду жана ага илимий түшүндүрмөлөр берилди. Китепче мамлекеттик жана илимий кызматкерлерге, окурмандардын кенен катмарына сунуш этилет.

* * *

Баалуу тарыхый даректерди басмадан чыгарып, аны даярдоого Кыргыз улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор О.Ибраимов жана И.Арабев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университеттин окумуштуулары: Кыргыз улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, тарых илимдеринин доктору, профессор А. Асанканов, тарых илимдеринин кандидаты, доцент Ү.Култаева, Кыргыз улуттук университетинин доценти О.Каратаев катышты.

К-0503010000-03

ББК 63.3(0)

ISBN 9967 - 413-58-1

© “Учкун” АК, 2003.

Урматтуу окурман!

Сиз кармап турган китеп - Борбордук Азиядагы эң байыркы элдердин бири болгон кыргыз элинин улуу тарыхынан алынган дагы бир маанилүү эпизод. Атап айтканда, сиздер бул китептен IX кылымдагы Кытай императорлорунун Кыргыз кагандарына жөнөткөн дипломатиялык капнаамаларын көрүп турасыздар. Бул каптар - кары тарыхыбыздын дагы бир айыны даңкы, жүрөктү толкуткан, ар бир кыргызды сыймыкка бөлөгөн тарыхый документтер.

Бул документтердин түпкү мааниси эмнеде?

Эң биринчи кезекте бул каптар ата-бабаларыбыздын өз уурунда Борбордук Азияда ээлеген өзгөчө ордун айык көрсөтүп турат. Улуу Кыргыз каганаты коңшулаш элдер, айрыкча, Тан империясы менен тынымтыкта, достукта жана дипломатиялык тыгыз карым-катнашта жашаганын көз алдыбызга тартат. Бул мамлекеттүүлүктүн эң негизги белгилеринин бири. Бул - биздин ата-бабаларыбыздын ыңымы акылмандуулугунун дагы бир даңкы. Бул - азыркы Кыргыз Республикасы үчүн да зор сабак жана тарыхый мураc деп айткым келет.

Ушул байыркы доордун илеби урган он бир капты окуп отуруп, эриксизден дагы бир жолу ойго кеттим: не деген улуу элбиз, не деген түптүү журтпуз! Ал эми алайкы ирет жарыяланып отурган бул каптар кыргыз элинин санжыралуу тарыхынын бир эле үзүмү. Мындай айыла элек сырлар дагы канча?

Быйылкы жылды Бириккен Улуттар Уюму Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылы деп жарыялаганы кандай туура, кандай адилет сезим болгонуна дагы бир жолу көзүм жетти. Эми ата-бабалар бизге калтырып кеткен тарых угуун мындан ары да улантышыбыз керек. Тарыхый эс-тутумубузду толугу менен калыбына келтиришибиз зарыл. Байыркы жана орто кылымдагы кыргыз-кытай алакаларын, мамлекеттик, саясий, дипломатиялык иш кагаздарын дагы да издеп таап, эне жеткирүүбүз биздин милдет. Ошону менен бирге, ушу кытай эли менен тыгыз жана достук байланыш азыр да, келечекте да, байыркы жана орто кылымдагы мезилиндей эле приоритеттүү маселе экенин эй каган эстен ыгарбашыбыз керек.

Сөзүмдүн акырында, Кытай падышаларынын Кыргыз кагандарына жазган каттарын кытай тилинен кыргыз тилине которгон Макелек Омурбайна жана анын кесиптештерине терең ыраазычылыгымды билдирим келет. Ушул жакшы саамалык мындан ары да ийгиликтүү уланса жакшы болоор эле. Анткени биздин улуттук тарыхыбыздын негиз алыча элек барактары, казыла элек кениттери дал ошол кытай жылнаамаларында, архивдеринде жатат.

Анда эмесе, алдыңыздардагы китептин ак жолу айылсын!

А. Акаев,
Кыргыз Республикасынын
Президенти



КОТОРМОЧУДАН

Көрүп отурганыбыз бабалардын каты. Болгондо да 12 кылымдан мурда жазылган каттар, кызыгы мына эми бизге аларды окуу насип болуп отурат. Бул каттарда эмнелер айтылды экен? Тарыхыбыз кандай айтылды экен деген ой түз эле келет. Бул каттардын нарк-насили – мына ушунда.

Кыргыз тарыхындагы улуттук мамлекеттүүлүктүн түптөлүшү ал тургай «Улуу Хакандык курган»² доору мына ушул каттарда айтылыптыр. Бул каттардын баалуулугу – байыркы Кытай, Кыргыз Мамлекеттеринин арасындагы мамлекеттик деңгээлдеги каттар болуп падышалык мөөр, тастыктар менен жөнөтүлгөн. (Булар жөнөкөй жеке адамдын каттары эмес). Ошого бул каттарда айтылгандар «чыңыртууга» болбой турган чындык экенине окурмандар оболу ишенгени жөн.

Ал эми, каттардын жазылуу жагдайы мындай болгон: 840–жылы кыргыздар мурдагы өз чөлкөмүндөгү «Кыргыз мамлекетин» кеңейтип, бүткүл эле Алтай, Каңкай чөлкөмүн өз ичине алган. Ал эми бул каттарда айтылган «чоң чөлдүк, түндүк жактагы чөлдүк» деген жерлердеги башка майда уруу–тайпалардын барча бектиктерин бириктирип, кыргыздын улуу Хакандык³ бийлигин курган. Ошол Хакандык курулгандан кийин Кыргыз мамлекети менен Кытай мамлекетинде барды–келди алака байланыш кайрадан өнүгө баштайт (буга чейин 100 жыл мамлекеттик байланыш токтоп калган эле). Бул каттар мына ушул кыргыздын улуу Хакандык мамлекет курган учурунда өз ара элчи жиберешкенде жазылган каттары болуп эсептелет. Атап айтканда, бул каттар ушул учурдагы Кытай падышасынын кыргыз Хаканына жазган каттары болуп, ушул

күнгө чейин тарыхы архивте сакталып келген. Кийинки убакта бул каттар ошол кездеги Кытай падышасынын кемеңгер вазирин Ли дыйүнүн «1—даражалуу чыгармалар жыйнагы» деген ат менен басма беттеринде жарыяланган. Бул каттардын ал вазирдин жыйнагына кирүүнүн себеби, каттарды падышалык буйрук боюнча Ли дыйү⁴ вазир жазып, кайра падышага «жолдомо» жазып тастыктатып, анан жөнөтүп турган. Ошого бул каттар вазир Ли дыйүнүн «чыгармасы» эсебинде каралып, анын архивинде жүргөн. Ли дыйүнүн өзүнүн жазган эстемесине караганда, ал «кыргыздарга беш кат жаздым» деген. Колуңузда окуп жаткан «Кытай падышасынын Кыргыз Хаканына жазган каттары» деген бул жыйнакка ушул вазир Ли дыйүнүн төрт катын, бир «алгы сөзүн» жана анын падышага тастыктатууга жолдогон баяндарын толук киргиздик.

Ушул каттарда айтылган доордун жылчыгынан кыргыздардын тарыхына көз салсак төмөнкүлөр көрүнгөнсүйт.

1. Кыргыз мамлекетинин тарыхтан ээлеген аймагы жөнүндө маалыматтар берет.

2. Кыргыз мамлекетинин дипломатиялык байланыш тарыхы жөнүндө маалымат берет. Ушул каттарда кыргыздардын төрт элчисинин аты, атап айтканда, Тапказ, Жоокуусол, Ошкор, Дадас Инанчор сыяктуу сангундардын⁵ элчиликке келгендигин айтат. Бул адамдардын атынын аталышы кыргыз тарыхындагы дипломаттардын тарыхындагы ысымдарын толуктап турган көрүнүшү болмок. Ал эми, байланыштуу тарыхый материалдарда кыргыздын ушул төрт элчисинин экөөнүн атын мындай чечмелеген. «Жоокуусол» деген ысымдын биринчи бөлүгү «Жоо» ушул улуттун ырасмий аты боюнча фамилия катары колдонулат, экинчи бөлүгү «Куу» деген сөз, эч нерсени качырбайт деген мааниде, үчүнчү бөлүгү «Сол» деген, сол жактан жаа тартууга маш, сол жактан атат, сол кол деген мааниде деп чечмелеген (караңыз: «Жаңы Таңнаманын» кыргыздар баянында).⁶ Ал эми, «Дадас Инанчор» деген ысымды да

изилдеп, ушундай атоо (кытайча башкача тыбыштап жазган) ылайык экенин ушул каттардын чечмесинде айткан. Мындан кыргыздардын аттарын, ал аттардын түзүлүш, курулум тарыхын көрө алабыз. Андан бөлөк, бул каттарда кыргыздарга барган, кыргыздар жөнүндө баян жазган Кытай вазирлери Жаадан, Ли дыйу, Жиң су лиелер тааныштырылган. Атайын кыргыздарды изилдеген Лү шу, Вий зуңчин, Жав фан сыяктуу окмуштуулар болгонун айтат. Мына бул ысымдарды билүү мындан аркы кыргыз тарыхын изилдөөгө, алардын эмгектерин издеп окууга пайдасын тийгизет.

3. Бул каттардын жазылган убактылары айкын. Биринчи кат биздин санактын 843-жылы жалган курандын 15 күнү жазылып, бул катты кыргыз элчиси Тапказ сангун алганча кеткен.⁷ Экинчи кат дал ушул убакта жазылып, аны кыргызга жөнөгөн Кытай элчиси Жав фан ала барган кат болгон. Чамасы кыргыз элчиси Тапказ менен Кытай элчиси Жав фан бирге жолго чыгып, Кыргыз мамлекетине келген түрү бар. Үчүнчү кат биздин санактын 844-жылы жай айында жазылган болуп, аны кыргыз Ошкур сангун келгенде ал ала кеткен. Төртүнчү катты биздин санактын 845-жылы жазган болуп, аны кыргыз элчиси Дадас Инанчор келгенде ала кеткен.

4. Кыргыздардын Кытай ордосу Чаңанга келген мезгилдеринен айкын маалымат берет. Бул каттарда кыргыздардын тарыхтарда Кытай менен болгон байланышы, келип-кетими жана тартуу белектери өтө так баяндалган.

5. Кыргыздардын тарыхый түзүлүшү боюнча жазылган эмгектер жөнүндө маалымат берет. Бул маалыматтар тарыхый изилдөөлөргө табылгыс баалуу документ катары кызмат этерине көз жетти. Алып айтсак, вазир Ли дыйу баш сөзүн жазган, Лү шу, Вий зуңчиндер жазган тартууларын сыздырып чыккан «Кыргыздардын ордого келгендиги жана тартуу-белектеринин сызма сүрөттөрү, алар жөнүндө баян» аттуу чыгарманын бар экенин ушул каттардан биринчи билүүгө жетишебиз. Эгерим бул

китепке ээ болчу болсок, кыргыздарга тиешелүү тарыхый жазылма чындык экендигин дагы бир жолу ырастайт эле. Ал китепти изилдөө жана издөө келечектин иши. Андан бөлөк да бул каттар аркылуу кыргыздар жөнүндө жазылган дагы башка чыгармалардын бар экендиги тууралуу маалымат алабыз (Кытай 26 тарыхынан бөлөк).

6. Бул каттардан кыргыздардын жазуу тарыхын көрүп, бир кыйла жетик жазуу байланыш иштеринин өнүккөнүн байкоого болот. Биздин бул окуп жатканыбыз Кытай падышасынын кыргызга жазган каттары болгону менен, каттардын мазмунунан кыргыздардын да Кытай мамлекетине жазган каттарынын бир кыйла көп экендигин билебиз. Ал каттар аябай чебер тилде жазылганы каттан алынган накыл сөздөрдөн көрүнүп турат. Биздин бул каттарды издеп табуубуз ыйык милдет болуп отурат.

Каттардын бизге бере турган берекети жөнүндө жогоруда сөз салдык. Төмөндө бул каттардын которулушу жөнүндө айрым жагдайларга окурмандын көңүлүн бурабыз.

Бул каттар Таң сулаласынын⁸ Хуйчаң жылдарында вазир, кемеңгер аталып турган Ли дыйүнүн «чыгармалар жыйнагынын» алтынчы оромунунан которулду. Бул жыйнак Кытайдын Хыбей өлкөсүнүн агартуу басмасы байыркы Кытай тили боюнча басып чыгарган. Аны Шиң Жаңдагы кытайлардын окумуштуусу Чин йуңгүй азыркы кытай тилине түшүрүп жазып, тактап берди. Бул котормо мына ошондон которулду.

Котормо нускасын окурмандарга тартуулоодо каттардын жазылуу жыл тартиби эске алынды. Каттардын соңуна «жолдомо» (доклад) деген өз кезинде падышага катты тастыктатуу үчүн кошо тиркелген.

Каттардын аркасында Ли дыйу жазган «алгы сөз» берилди.

Котормодогу эскертүүлөр котормочу тарабынан берилди. Эскертүүлөрдүн көбү Кытай падышаларынын аттары (аларда урмат аты жана өзүнүн аты

болот), падышалардын жыл санагынын аттары (ар бир такка отурган падышанын өзүнүн атаган жыл санагы болот), жер-суу, адам ысымдары жөнөкөй эскертилди.

Дагы бир айта турган нерсе, бул каттарда Кыргыз Хаканынын аты аталбаган. Себеби илгерки салттарда баш кишилердин (Хакан, падышалардын) өз аттары аталбай, урмат, мансап аттары аталган. Ошого бул каттарда «Хакан, кан» деп айтылган. (Алардын аттарынын сакталбай калганына аттиң деп өкүнүүдөн башка арга жок).

Эми окурманга эскертип айта турган бир жагдай, бул которулуп жарыяланып отурган каттардын ичиндеги уруулар менен, улуттар менен чабышуу, кагылышуу мазмундарын окурмандарга тааныштыруунун кажети жок деген ойдобуз. Тек тарыхка керектүү болгон жерлерин гана окуп пайдаланып, тарыхта болгон иштерге окурман жетик карап, мунун «данегин алып, кабыгын көздөн сырт таштайт» деген максат башкы орунга коюлду.

Котормо нускасы кайрадан байыркы кытай тилине бир сыйра салыштырылып, такталып чыкты. Котормо нускасы ишенимдүү экенин окурмандарга дагы бир жолу айтып койгонубуз ашыктык кылбас.

Профессор
Кармыштегин Макелек Өмүрбай уулу.

1-июль 2003-ж.

仁義，肆行殘忍，凌虐諸蕃。知可汗代為仇讐，果能報復（一），滅其國邑，皆已丘墟（二）。驅彼
 舊巢，盡逾沙漠，成功壯節，近代無傳。回鶻當中國伐叛之時，普展動力。列聖嘉其大順，累
 降姻親。今失國逃亡，寄於塞上，只合早歸窮款，受朕撫恤。而乃轉自驕張，益懷狼顧，在陰
 山之外，誘惑小蕃，乘我無虞，即來侵掠，恣為邊患，今已四年。朕大徵甲兵，久欲除翦。比
 令幽州、太原兩道節度使皆充招撫，以示緩懷，望其改心，稍務含育。而凌蔑公主，頻擬傷
 殘，馳突邊城，敢謀盜竊。近太原節度使劉沔不勝其忿，潛出偏師，乘其譟報，使嬰牙帳。虜
 衆大潰，穹廬盡焚，元惡傷殘，脫身潛竄。已取得太和公主，即至闕庭。回鶻殘兵不滿千人，
 散投山谷，旬日之內，必合梟擒。朕再見公主，良深欣慰（三）。可汗既為讐怨，須盡戮夷（四）；
 僭留餘燼，必生後患。想遠聞慶快，當懷素心。聞可汗受氏之誼，與我同族。漢北平太守材
 氣天下無雙，結髮事邊，控弦買石。自後子孫，多習武略，代為將門。至漢孫都尉，提精卒五
 千，深入大漠。單于舉國來敵，莫能抗威（五）。身雖陷沒，名震蠻貊。我國家承北平太守之後，
 可汗又是都尉苗裔，以此合族，尊卑可知。昨聞太和公主為可汗兵衆所得（六），可汗以同姓
 之區，使還歸還，有以見可汗秉禮義之心，重親隣之好。朕深用感歎，至於涕零。公主尋為
 回鶻劫奪，久不歸國，可汗所遣使臣（七），皆被誅戮。朕言念傷痛，至今不忘。昨見可汗表求
 訪公主，使公主上天入地，必須覓得。今邊將偵獲，已立奇功，回鶻罪人，計日可致，即當順

文集卷第六

詔敕中

點屬斯國號皆依舊書，譯字所以不同。高麗稱命時，奏請依舊相公（崔夷述），便以

點屬斯為定。

與紇斡斯可汗書 奉宣撰（一）

皇帝敬問紇斡斯可汗，時屬載陽，想被休泰。朕撫臨萬夷，子育羣生，思致治和，用臻至理。將軍踏布合祖等至（一），覽表具知（二），可汗生戴斗之鄉，居寒露之野，智謀精果，材志沉雄，威勳龍荒，聲馳象魏，眷言丕續，深用注懷。我太宗文皇帝聖德高於百王，英材軼於千古，內定諸夏，外服百蠻。貞觀四年，西北蕃君長詣闕領額，請上尊號為天可汗。是後降鑒書西北蕃君長（三），皆稱皇帝天可汗（四）。臨統四夷，實自茲始。暨貞觀六年，太宗遣使臣王義弘至可汗本國，降命鎮撫。貞觀二十一年，可汗本國君長身自入朝，太宗授左屯衛將軍，監昆都督。至天寶末年，朝貢不絕。則可汗祖先，已受我國家恩德。計可汗國中遺老，必自流傳，朕纘奉丕圖，思申德好。比聞天寶以後，為回鶻所隔，久阻誠款。回鶻自謂天驕，罔修

戰，以謝可汗。況回鶻夷滅，種族必盡，與可汗便為隣國，各保舊疆。雖好息人，事同一體。從此邊陲開警，弓矢載戢。必當諸部服從，皆懷健羨，知我兩國，永為宗盟。想可汗明智，自有良算。故令太僕卿，兼御史中丞趙蕃持節充使，以答深誠，質於神明，用存大信。朕言不貳，可不勉歟！又自古外蕃，皆須因中國冊命，然可彈壓一方。今欲冊命可汗^(一)，特加美號^(二)，緣未知可汗之意，且遣諭使^(三)。待趙蕃回日^(四)，別命使展禮，以申和好。彼國將相^(五)，並存問之。墨書指不多及。

會昌三年（八四三）二月中旬



1-КАТ

Падышалык жолжобо, буйрук

Түшүнүк: 1). Кыргыз Мамлекет атынын жазылышы мурда батыштагы бүтүн улуттардын жазууларынан тыбыштап которулуп жазылып келген. Ошол себептүү котормодо (кытайча жазуу менен) жазылышы окшош болбой жүргөн. Акылдашуу менен (мындан ары) падышалык буйрук боюнча алардын (кыргыздардын) мамлекет башчысын мансапка койгондо 2). Жа дан Жайсаңдын 3). «Жайсаңдын чар тараптан баян». деген чыгармасында жазылганы боюнча «Шажаз» деген үч жазуу менен бул мамлекеттин аты тыбышталып которулуп жазылсын деп бекитилди.

Кыргыз Хаканына кат —

Падышанын жолжобосу боюнча жазылды

Падыша урмат менен кыргыз Хаканына салам айтат: азыр дал ушул убакта жаз жадырай баштаган маал, сиздердин ден соолугуңузда багыбатта турат деп ойлоймун. Мен (падыша) эл-журтумду көтөрмөлөп, аларды багып—өстүрүп дегендей турам. Ойлогонум эле булар ымалалаш — ынтымак жашашса экен дейм. Мына ушунун камында бардык иштер болуп жатат. (Сиздердин) Тапказ сангун сыяктуулар келгенден кийин, жиберген катыңыздарды окудум, бардыгынан кабардар болдум. Хакан сиз жупуну-жайдак жерде туулуп, суук талаада жашап жатасыз. Бирок көсөмдүгүңүз башкача, акылмандыгыңыз ашыкча, ары баатыр, ары иш билги экенсиз; ошондуктан өз жериңизден бөлөк бүткүл эле чоң

чөлдүктү тынч кармап туруп жатасыз. Даңкыңыз түз эле биздин ордого угулуп турат. Сиздин өткөргөн кызматыңыз жана кол жеткирген ийгиликтериңизди ойлосом, өзүнчө тереңден–терең сагынычта болом¹⁰.

Биз улуу Таң сулалыбыздын падышасы Тай зуң (аты, Ли шимин)¹¹ ар кандай падышалардан өтө жетиктиги менен жогору турган, анын кыраакы, иш билгилиги кылымдан-кылымга макталып айтылып жүрө бермек. Ал орто түздүктөгү (4). Хушанын ар кайсы жерлерин тынчылткан. Орто түздүктөн бөлөк дагы бардык эле майда уруу бектиктердин баардыгы ага баш ийип беришти.

(5). Жингуан дин 4¹²-жылы (биздин санактын 630-жылы), батыш түндүк жактагы ар кайсы уруу тайпалардын баш кишилери ордобузга падышага көрүшкөнү келгенде, бардыгы эле ал кишини (Таң Тейзуңду) «Күн Хакан»¹³ болуп берүүнү талап кылышкан экен. Мына ошондон баштап батыш түндүктөгү бүтүн элдин баш кишилерин мансапка коюу буйругун түшүргөндө этегине «падыша Күн Хакан» деген мөөр баса турган болгон. Чар тараптагы бүтүн улут-тайпаларды бирдиктүү баш ийдирип алуу чын-чынында мына ушул кезде башталган болчу.

Жингуан диндин 6-жылына келгенде (биздин санактын 632-жылы), Таң Тайзуң вазир Ван йихуңду сиздердин Хакандык мамлекетке элчиликке жиберип, хаканды ошол жердин тынчтык ишине расмий буйрук менен койгон.

Жингуан диндин 21-жылы (биздин санактын 647-жылы), сиздердин Хакандык мамлекеттин¹⁴ баш кишиси өзү (6). Чаңанга келип падыша менен көрүшкөн. Таң Тайзуң ал кишиге сол кол коргоочу сангун, кыргыз тутук¹⁵ мекемесинин тутугу деген мансабын берген. Мына ошондон тартып (7). Тианбонун соңку жылдарына чейин (биздин санактын 756-жылына чейин) ар жылы ордого келип падыша менен көрүшүп туруу жана тартуу берип туруу эч качан үзгүлтүккө учурабай турган. Хакан сиздин ата-ба-

баларыңыз эртеде эле биздин сулаланын мамлекетинин мээримине ээ болушкан болчу. Хакан сиздин мамлекетиңиздеги кемеңгер кишилериңиздин арасында мына ошол иштер айтылып жүрөт го деп жоромолдойм. Мен бабалардын улуу иштерине мураскорлук этип, айла-амалдын барынча байыркы иштерди барктайм.

Ал эми, Тианбо¹⁶ жылдарынан кийин (биздин санактын 756-жылынан кийин) Уйгурлардын тоскоолунан улам, сиздердин ордого болгон (падыша ордосуна) чын жүрөк, чын максатыңарды билдирүүдөгү түрдүү иштер үзүлүп калганын уктум. Уйгурлар жаанда¹⁷ биз эле барбыз деп, боорукерлик, адептүүлүктөн тайыды; ойдо жок кара мүртөздүк аргасына салышып, көптөгөн майда улут бектиктерине калтыс мамиле жасашты. Хакан бир нече доордон бери аларды жоо көрүп келгениңиздерди билем. Арийне сөөктөн өткөн кегиңиздерди кууп, алардын ордосун талкалап, тоздуруп тоон кылып салдыңыздар. Алардын баш кишисин сүрүп чыгып, кумдуктун¹⁸ тиги четине кууп ийдиңиздер. Сиздердин кызматыңыздар өтө орошон болду, аны жакынкы доордун адамдарына теңегени болбойт. Уйгурлар орто түздүк районунда кагылышуулар болуп, баш аламан жүрүп турган кезде чоң күч берип, кызмат көрсөткөн эле. Биздин сулаланын олуя бабалары (падышалары) аларды өтө ак жүрөк дешип мактап жүрүшкөн, кадыресе канышты алардын хаканына берип, кан куда болушкан эле. Бүгүнкү күндө алар жергесин таштап, качып жүрүшөт. Эртөрээк эле кайра келишип, кылмыштарын таанып, менин башкарышымы жана же-мелешими кабыл алышы керек эле. Ага болбоду да уламдан-улам кутурушуп, ичине жаман ишке кирип, арка тоонун ар жагындагы бир канча барча мамлекеттерди басмырлап, эңдегей жаткан элди чаап алды, биздин сулаланын чебиндеги жаман ниеттеги жообуз болуп турат. Мына ага азыр 4 жылдан узак убакыт өттү.

Мен көптөгөн кол жыйнап, ал бузукуларды жылас кылууну ойлоп жүргөн элем. Дагы бир жагынан

(8). Йүжов, Тайуан¹⁹ эки аймактын аталыктарына буйрук берип, аларды багынтып келип, менин каруу-күчүмдү көргөзүп, алар жаман ниетинен кайтып калса, көп-сөзгө келтирип алууга болот деген үмүттө болгон элем. Көрсө, алар канышка²⁰ кордук көргөзүштү, дагы келип биздин чек арадагы жоокер, элибизге күйүт салып өлтүрүп, зыян кылды; чек арадагы шаарчаларыбызга дүмөк салып, обу жоктук менен уурдап, карактап кетти. Жакында биздин Тайуан аймагынын аталыгы²¹ Лиу мийанйу каарын басалбай, бир кол черүү менен барып алар аябай жаны ичине батпай жаткан кезинде кокустан кол салып, алардын кол башчысы туруп жаткан негизги колуна тийген. Алар тымтыракайы чыгып качкан алардын боз үйлөрүн, чатырларын өрттөп жиберешкен. Ошенткен менен дагы эле алардын зары ичине кайнаган жарадарлары качып жүрүшөт. Азыр биздин каныш кызыбыз Тай хы жолдо келе жатат. Бат арадан ордобузга жетип келет. Бүгүнкү күндө санагы миңге жетпеген уйгурлардын жаралуу жоокерлери сай-сайда качып жүрүшөт, жарым ай, он күн ичинде алар кармалат. Мен каныш кызымды кайра бир көрсөм кубанычка аябай бөлөнөр элем. Хакан сиз алар менен узактан бери жоолашып келдиңиз, аларды түбүнөн жоюп салуу керек; биртике эле жөн койсо, кийин балакет болуп чыга келет. Сиз алыстан мына ошондой сүйүнчү кабарды укканыңызда, көңүлүңүзгө аябай жагат деп ойлоймун.

Хакандын теги жөнүндө укканым бар. Түбүндө биз бир урукка барып такалат экенбиз.²² Хан сулаласынын түндүк жакты тынчытуучу (9). Ноюн иш билгилиги, намыстуулугу жагынан бул дүйнөдө теги жок киши болгон экен. Ал эр жеткенден тартып эле эл четин коргоп, жаа тартып, салмоор урууга²³ маш болгон экен. Андан кийинки небере - чөбөрөлөрү да курал - жарак, согуш өнөрүн кууган эрендерден болуп чыгышыптыр. (10). Анын небереси улуу кол башчылык мансабына коюлган. Ал беш миң жоокерден куралган кол баштап, чоң чөл Гобиге кирген. Хон-

дордун теңиркуту²⁴ бүткүл мамлекетиндеги колунун бардыгын бүт ага беттешүүгө салган болсо да, анын дүмөгүн кайтара албай коёт. Ал жоонун колунан түшүп кеткени менен, кадыресе анын атак-даңкы бүтүн жер, бөлөк элге дүң болуп кала берген. Биздин сулалабыз (Таң сулаласы) түндүк жакты тынчытуучу Нойундун²⁵ жолун түбөлүк жолдоп келе бермек. Хакан сиз да улуу кол башчынын (Ли лиңдын) тукумунан экенсиз, мына ошентип биздин түбүбүз бир уруктагы кишилерденбиз деп айтууга болот.²⁶ Ушундан караганда ар кайсыбыздын оорактуу²⁷ орду буз өтө шаңдуу экен.

Мурда биздин каныш кызыбыз Тай хыны Хакандын жоокер - баатырлары куткарып чыкканын эшиткенмин. Хакан биз менен урукташ, тектеш Хакандык мамлекет болгондуктан, каныш кызды атайын кишилери менен мамлекетке жеткирүүгө жөнөткөн экенсиздер, мына мындан да Хакан өзүңүздүн боорукерлигиңиз билинип, тууганчылыкты, достукту, коңшулукту аздектей турганыңыз көрүнүп турат. Мен бул ишке аябай таасирлендим, арийне көзүмдүн жашы төгүлүп кетти. Ойдо жок жерден канышты көп өтпөй эле уйгурлар кайра ала качыптыр, ошол бойдон мамлекетке жетип келген жок. Хакан сиз канышты коргоп жеткирүүгө жиберген элчи вазириңизди да алар (уйгурлар) өлтүрүп коюптур. Мен ушул өзөктү өрттөгөн күйүттүү иштерди эмдигиге чейин унута албай жүрөм. Хакан сиздин каныштын кайда экенин сураган катыңызды көргөнмүн. Каныш мейли көктө, же жер астында болсо да сөзсүз табуу керек дегенсиз. Ушул кезде биздин чеп коргоочу жоокерлерибиз абдан ачуулу издеп, алар бөтөнчө кызмат көргөзүшүп жатат. Уйгурлардын кылмышкерлерин кармап келүүгө көп күн кетпейт. Ошондо аларга дароо анык жаза берип, (өлтүрүп), Хакан сиздин терең адамгерчилик, жакшы ойуңузга ырахматымды айтамын. Уйгурлар бүт жылас болбой калбайт, алардын уруулары да сөзсүз тура албайт. Биздин мамлекет Хакан менен коңшу мамлекет болуп калат да, ар кайсыбыз өзүбүздүн мурдагы чеп

ичиндеги жерлерибизди сактап жүрө беребиз.²⁸ Жакшылукутуу иштерибизди дагы улантып, сүйүнүүчү иштер менен кубанып өтөбүз. Бул экөөнүн түбү бирге эмеспи. Мына ошондон соң биздин чек арабыздан кабарчы жоо кабарын жеткирип келбес болот да, жаа, найзалар жыйыштырылып, саадак кындарына салынып жатмай болот. Ошондой болсо көптөгөн уруу – тайпалардын эли көз артып, сиз биз эки мамлекет түбөлүк жек-жааттык байланыш орнотконун билишип, бизге баш ийип турушат. Хакан сиз ошондой кемеңгер киши болгон соң, өзүңүз айла-амал табат деп ойлойм. Ошого биздин ордо бек, кошумча орто сотчу Жао Фанды²⁹ жогору чен менен бөтөнчө элчи кылып мамлекетиңизге жиберип, сиздин чынчылдыгыңызга жана өтө боорукер, жандостугуңузга ырахмат айткым келди. Кадыресе, мына ушул анык кепелет³⁰ болуп, улуу ишеним түбөлүк жүрө берсе экен деген тилек болду.

Менин айтканым айткандай болот. Эмнеге андай иштебей коймок элек? Дагы мындай, илгертен бери орто түздүктөн бөлөк майда улут-урууларга Жун гонун падышалык буйругу менен коюлган мансаптар болсо анан ал жактын кара калкын башкарып, басып тура алган. Эми мен Хаканга мансаптык коолу түшүрөөрдө³¹ сиз үчүн бир өзгөчө жакшы наам берейин деп жатам. Сиз Хакандын ойлогонун биртике билсек эле болмок.

Ошого адам жиберип, менин ал оюмду айттырып олтурам. Жав фан элчибиз кайра келгенден кийин, кайра бөлөктөн элчилик жиберип тартуу, салам менен өз көңүлүмдү билдирмекмин. Сиздердин мамлекеттиги бардык эле Нойун, жайсаңдарыңызга бизден салам айтып коюңуз. Бул катта аларды бир-бирлеп атын атай албадык.

11). Хуйчаңдын 3 – жылы (биздин санактын 843-жылы) жалган куран айынын 15 күнү.

Эскертүүлөр:

1) Түшүнүк. Бул түшүнүк «Кыргыз Хаканына кат» дегендин алдына берилип, мурда «хыкыс» деп жазылып жүргөн, жана башка «кыргыз» деген сөздүн

кытайча жазылыштарынын бардыгын 843-жылы жалган куранды 15 күнүнөн баштап «Ша Жаз» деген үч тамга менен жазууга бекиткендик жөнүндө берген түшүнүк.

2) Жа дан. Таң сулаласынын Хуйчаң жыл санагы мезгилинде Жайсаң жана чет элдер менен байланыш жасоо бөлүмүнүн улуу өкүл атасы болгон. Ал жазган «Чар тараптан баян» деген китепте кыргыз деген сөздү «Ша Жаз» деген кат менен которуп жазган. Таң доорунда кыргыз деген аттын жазылышы ушул адам жазган тамгаларга (ероглиф) калыпташтырылган. Бул адам көптөгөн тилдерди билет экен.

3) «Чар тараптан баян». деген чыгарманы Жайсаң Жа дан жазган. Мында кыргыздар жөнүндө баян айтылып, кыргыз деген аттын кытайча жазылышында ушул китепти үлгү кылган.

4) Хуаша. Орто түздүктү – ички кытайды Хуаша деп атайт.

5) Жингуан жыл санагы. Таң Тейзуң (Ли шимин) жыл санагы болуп, 627-649-жылдарды көрсөтөт.

6) Чаңан. Таң сулаласынын астанасы.

7) Туанбо. Таң шуанзундун (аты, Ли лаңжи). Жыл санагы болуп, 742–840-жылдарды көрсөтөт.

8) Йүжов, Тайуан. Аймактын аттары.

9) «Түндүк жакты тынчытуучу Нойун» деген арналуу атакты алган киши Ли лиңдин бабасы Ли гуаң болгон.

10) Анын небереси. Улуу кол башчы Ли лиң болгон.

11) Хуйчаң жыл санагы. Таң вузуңдун (аты, Ли йан) жыл санагы болуп, 841–847-жылга чейинки убакытты көрсөтөт.

與黠戛王書(一)

皇帝敬問黠戛王，時及陽和，想比佳適。注吾合素等至，省表並進馬事，具悉。國王陰山雄勁，朔野英雄，包智略以周身，推誠明而有衆，豐高夷落，威重藩疆。專遣使臣，遠獻名馬，嚮化之誠既展，輸忠之效頗明。臨軒省章，輟食嘉歎，譽言忠誠，寧忘慶興。頃於貞觀中，彼國常奉朝貢，亦授官爵，寵賜而還^(一)。爾後但訝音耗久乖，不知中為回鶻所隔。及覽來表，方嘉壯圖。蓄銳多年，乘機大舉，快雪冤憤，豁開心懷。回鶻之營壘既平，國家之山河不問，既為鄰境，遂閱貢章。又知彼回鶻之時，取得太和公主，特遣專使，送歸闕庭。雖間行至中途，却為回鶻所奪，在國王還以禮義，推之和寧，遠同族之讎嫌，厚親鄰之恩信，實明如

李德裕文集

七一五

李德裕文集校箋

七一四

此，愧慰難名。回鶻頃以失國為詞，欺塞相託。朕以勤親是念，拯卹屢加。曾不知恩，漸開忿惡，賤棄公主，侵暴平人，日尋干戈，時竊牛馬。朕為全舊好，不下明誅。歲月滋深，邊防將倦，各用長策，繼彰殊勳。焚帳幕而公主歸還，透網羅而元惡逃遁。顧其餘類，何所寄生？國王遠聞，想同深慰^(二)。然猶恐奔竄，尚有兇姦，又慮侵彼封疆，將復懷惡。國王亦須嚴為備擬，善設機謀，同務討除，盡其根本，無貽後患，勉繼前修。親仁善鄰，惟彼與此，勿謂遐遠，常存痛思。因注吾合素回，且先詔示。其他禮命，續專遣使宣慰。想宜知悉。

會昌三年(八四三)二月中旬

2–КАТ

1). Кыргыз канына жазган кат

Мен улуу Таң падышасынан кыргыз канына урматтуу салам. Мына азыркы маал жаз кирип кеткен кез. Күн жылымдап калды. Өзүңүз да ден соолукта, бакыбат турат деп ойлойм.

(Элчиңиздер) Жоокуусол сыяктуулар келди. Жиберген катыңызды жана тартуу кылган аргымак аттарды тапшырып алдык. Мен баарынан кабардар болдум. Кан өзүңүз тескей тоо өңүрүндө баатыр колду курап, күчтүү жоокер менен түндүк жактын каарманы болуп жатасыз. Өзүңүз бүт эле акылмандык менен жөндөмгө толгон экенсиз. Өзүңүздүн ак жүрөктүгүңүз жана кемеңгерлигиңиз менен калың элиңизди жетектеп, бөтөн уруулар ичинде да даңкыңыз чыгып, чек арадагы барча бектиктер арасында кадыр—баркыңыз көтөрүлдү.

Сиздин атайын элчи вазириңизди жөнөтүп, урмат үчүн аргымактарыңызды тартуулаганыңыз, өзүңүз баштаган элдин ак ниетин көрсөткөнүңүз, бул сиздин ак жүрөк экениңизди билдирген изги иш деп билдик. Мен (бүгүн) ордо тагыма келип эле сиздин катыңызды окудум, окуган сайын ич-ичимден кубанып, жөн эле тамак ичүүгө да үлгүрбөй кеттим. Сиздердин биздин сулалага болгон ак жүрөктүгүңүздөрдөн көп башталса, көңүл көтөрүлүп, көшүлүп уйку басат. Мурдакылардын ишине кайрылсак, улуу Таңдын Тай зуң (аты, Ли шимин) падышасынын 2). Жингуан жылдарында (биздин санактын 627–650-жылдары)³² сиздердин мамлекеттин ордого дайыма тартуулар менен келип турчу экен. Падыша да (сиздердин баш кишиге) мансап даража берип турган, кадыресе келгендер падышанын улуу урматына ээ болуш-

кан жана кымбаттуу согат буюмдарын алып кетип турушкан.

Кийин дал ушул мезгилге чейин, узак убакыт каткабар жок болуп кеткени иш адамды таңкалтырып жүргөн болчу. Көрсө, уйгурлар аралыкка бөгөт болуп алып жүргөндүктөн ошондой болгонун кайдан билелик.³³ Мына эми сиздер жиберген кат баяндан сиздердин кандай улуу иштерди жасаганыңыздарды билип кубанып отурабыз. Сиздер кол курап, көп жылдар өзүңүздөрдү белеңдеп туруп, мөөртүн келтирип кол баштап чыгып, бат эле мурдатан муздап турган кегичерди алып, көкүрөктүн бугун биротоло чыгарып алыпсыздар. Уйгурлардын ордосунун ойрондолушу, мамлекеттер арабыздагы жергелерибизге эч ким бөгөт боло албас болду.

Мен сиздер уйгурлардын ордосун ойроңдогон кезде биздин каныш кызыбыз Тай хыны өз колуңуздарга алып, атайын элчилик коштоп, аны биздин ордого жөнөткөн иштериңизди да билдим. Кийин эшитсем, жолдо келе жатканда каныш кызды кайра уйгурлар тартып алып кетиптир. Бирок, кантпесин, урматтуу кан, салт, боорукерликке тартып, тынчтык—ынтымакты көздөп, улутташтарыңыздын айың³⁴ көрүшүнө карабай, кадыресе, ылым-ырашкерлик ишенимин бек карманып, мындай акылман иш жасаганыңызга чын эле мен көптөн-көп ынандым. Мындай боорукерликти баяндоо чынында кыйын. Уйгурлар бир мезгил жергесин таштап, убадасынан айналып, чеп коргоону таштап кетти. Мен алардын мурдагы көрсөткөн кызматтарын эске алып жакынчылык кылдым. Улам дембелеп куткарып турганмын, аларды. Аларчы: алар жакшылыкты билбеди; улам жаман жорукка алдырып кетти; каныш кызыбызды ызаттабай аны таштап койду; карапайым элге зомбулук жасашты; күнүгө согуш чыгарып кан төгүштү; качан болсо элдин төртүлүгүн уурдап качышты. Мен мурдагы достуктун сакталып калышын көздөп, аларга черүү салуу буйругун берген жокмун. Жылдан жыл өтүп, айды ай кууп кете берди. Биздин чеп коргоочуларыбыз өтө чыйрак турат.

Ар бири айла табышып, мактоого татырлуу бөтөнчө кызмат көргөзө алышты. Уйгурлардын ордосу ойрондолуп, каныш кызыбыз колубузга өтүп кайра келет. Кадыресе кылмыштары жер-сууга батпаган кан ичмелер жерге жайылган тосукторду буза качып жүрөт. Көрбөйсүзбү, алардан калган кара калкы эми кимге сүйөнүп жашайт дейсиз? Кан өзүңүз алыста туруп жаткан болсоңуз да, бул ишти угуп-билген соң, абдан тереңден боор оорутасыз деп ойлойм. Ал эми, мен ошолордун качып сандалып жүргөн калдыктары, болуп да, алардын ичиндеги камкор, бузукуларынан кадиктенем. Алар сиздин жергеге кол салып, сиздин мамлекет ичинен тынчын алабы дегенден корком. Ошого кан өзүңүз катаң³⁵ коргонууда болуп, алардын айласын табуунун эң сонун кезметин ойлоп чыгып, биздин сулала менен орток аларды түп-тегинен жоюп, кичине калган калдыктын кийин балакет болуп чыга келеринен сак болуп туралы. Дегенкиси, сиз илгеркиге окшош эле уландуу биздин сулала менен жакшы өтүшүңүздү үмүт кылам. Жакындык мээр, коңшулук сый менен, сиз-биз менен жүрсөк, дайыма өз ара эңсөшип турсак, арабыздын алыстыгы эч качан билинбейт. (Элчиңиз) Жоокуусол дароо кайтып кете турган болуп калгандыктан, бул катты көп узартып жаза бербедик. Ал эми, азем өткөрүп падышалык буйрукту жеткирүү ишин сизге мындан соң атайын элчилик жиберип жарыялатам. Бул иштен өзүңүздү кабардар деп ойлойм.

Хуйчаңдын үчүнчү жылы (биздин санактын 843-жылы). Жалган куран айынын ортосу.

Эскертүүлөр:

- 1) «Кыргыз каны» деп алынды.
- 2) Жингуан. Таң тайзуң (Ли шимин) жыл санагы.

以誠。又遣貴族信臣，載馳朔漠，名馬驚鳥，遠涉流沙。既展同姓之親，克副懷柔之意^(一)。普言勲績，深慰予衷。朕獲奉丕圖，撫寧萬國。豈銀化孚有載，致殷湯來享之明^(二)。實^(三)恐德未週覆，愧漢宣兼臨之盛。況與彼國壤隔內外，非正朔所加，禮既不施，政豈宜及^(四)。但以情可汗宗盟之國，顧保先名，為可汗弘遠之謀，須除後患。所以具古今稱橋，往諭至懷。昔呼韓單于以邦支尚存，國難未靖，稱藩事漢，繼及子孫。至後漢^(五)，單于比以大父，依漢而安^(六)。繼襲其號，上書款塞，永顯藩蔽漢南，遂致朔塞底寧，烽燧永息。近則回鶻結大國之援，雄長北蕃，諸部率從，莫敢不服，一隅安樂，百有餘年。此事昭然，可汗所觀。況今回鶻種類未盡，介居蕃漢之間。爰及黑車子，久畏其裁，素服其信，慮彼再振，常持兩端。須令小蕃，知朕親厚可汗，棄絕回鶻，實在和好分定，內附約盟，則邪計奸謀，無由而入。故欲頗加冊命，昭示萬方。況登里可汗，回鶻舊號，是國家頃年所賜，非回鶻自制此名。今回鶻國已破亡，理當蠲避。朕以可汗先祖，往在貞觀，身自入朝，太宗授以左衛將軍^(七)，監昆都督。朕思欲繼太宗之舊典，彼亦宜遵先祖之明誠。便以堅昆為國，施於冊命，更加美號，以表懿親。況堅者不朽之名，昆者有後之稱，示不忘本，豈不美歟！朕昨令禮部尚書鄭肅等，與彼使臣面陳大計，溫件合將軍等皆諭朕旨，願言結成。豈必契徑路之金，舉留犂之酒，保茲誠信，固在厥初。頃者回鶻初至塞上，請國家精兵十萬，送至漠北。漸歸本蕃，又請借漢界一城，養

與黠戛斯可汗書

選狀二則

奉宣撰(一)

皇帝敬問黠戛斯可汗，溫忤合將軍至(一)，覽書及領所獻馬百匹、鴿十對，具悉。可汗特
察英姿，生知雄略，奮揚威武，底定龍荒。掃回鶻之穹廬(二)，報怨以直；護公主之闕幕，事大

文編卷第六

八三

育疲羸，以圖興復。朕以可汗之故，盡不聽從。今回鶻是國家叛臣，為可汗讐敵，須去根本，方保永安。是天亡之時，易於攻取。古人云：「天與不取，反受其咎。」可汗須乘此機便，早務芟夷。回鶻未滅以前，可汗勿以飲食為甘，弋獵為樂，勵兵秣馬，不可暫閑。所恨隔在諸蕃，國家難於同力，儒更近塞，豈復稽誅？又恐餘孽歸降，可汗未能盡戮，納有罪之衆，受通逃之臣。儒收吾情，必開邊隙。則是蕃蕃應毒，自生厲階」云云。前年回鶻宰相等向漢使云：「李靖擒頡利後，國中只有三二十人，便却興復。」雖在危困」云云，尚冀報皇。可汗深察此言，豈得不慮？又聞合羅川回鶻牙帳，未盡毀除。想其懷土之心，必有思歸之志。速要平其區落，無使孑遺，既表成功，彼當絕望。可汗已據積年之憤，自為一代之雄，至於居處服章，皆宜變革」云云，焉得安於所習？姑務因循，則何以震耀北方，彈壓諸部？朕撫有中夏，愛育生靈，常恐百姓未安，一物失所，豈顧更廣威略，盛製要荒？但緣與可汗方保和盟，義同憂樂，纖微之事，皆欲備言。想可汗與將相籌謀，副茲誠意。此使到日，必據朕心，即宜速遣報章，此當遣重臣冊命。夏熱，想可汗休泰，將相以下，並存問之。遺書指不多及。

會昌四年（八四四）夏

Падышанын буйругу боюнча жазылды
(жолдомонун экөө соңуна чиркелди)

Сиздин көрсөткөн кызматыңызды ойлосом ичимден кубанып кетем. Мен өзүм атадан калган улуу ишти улап, ар кайсы бектиктерди өнтөлөп – тынчытып дегендей келе жатам. Тагдыр мына ошентип буйруп койгон ишти көтөрбөсөк болбойт. (1). Шаң сулаласынын Таң ванбей сыяктуу кийинки урпактар үчүн саясий бийликти жөнгө салып берүү тургай, чынын айтканда, менин тартиптүү башкаруум жер-

жерлерге жетпей калар бекен дегенден убай жейм. (2). Хан Шуан ды сыңары бирдиктүү мыкты башкарууга, айрине мамлекет ичи - тышын жалчытуу жагын ага салыштыра калсам өзүнчө санаркап кетем. Ал эми, сиздин мамлекеттин ичи-сырты менен арабыз алыс турса, кадыресе, биздин сулаланын падышалары жарыялап койгон жоосун боюнча башкарыла турган жерлер болбогон соң, ал жоосун-каадаларды сиз жакка жүргүзүүгө болбойт. Ошондой экен биздин акимчилик сизге кийлигишип алмак беле? Мен Тек Хакан сиз менен болгон тектештик биримдикти кадырлап, илгерки атак-даңкыбызды сактап жүрсөк деген жөнүнөн айтып турам. Дагы бир ойлогонум Хакан сиздин улуу максат ойлоруңуз бар эмеспи, ошого кийин чыга турган белекети түбүнөн жоготкон жөн. Ошондуктан мен бул жерде илгерки жакшы-жаман иштердн кеп сала кетким келди. Мурдагы накыл болуп келген иштерден көңүлдү билип алууга болот.

(3). Эртеде Когшар теңиркут караса, Кутуйуш кут теңиркут³⁸ мамлекетти алсыздыктан арылта албастыгына көзү жеткен соң, элчи жиберип кан сулаласына багынды болгонун айтып, өзүн каранды башчы деп атаган экен. Мына ошондон тартып анын урпактары бактылуу күн көрүшүп кетиптир.³⁹

Ошондон хан сулаласына келгенде (чыгыш хан сулаласы) теңиркут хан сулаласынын падышасын таята деп атап, хан сулаласынын колдоосу менен анан бейпил өтүптүр. Алар мансап алуу, хан сулаласына тартуу берүү, төлөм берүүнү уланта бериптир. Түбөлүк каранды мамлекет болуп, чоң чөлдүн түштүгүндө жашай берүүнү билдирген экен. Кийин дал ошондой болуптур, түндүк жактын чек ара чептери тынч өтүптүр. Асмандан өрт жандырған жоо келе жатат деген кабар эч качан болуп көрбөптүр.

Жакынкы кездерде уйгурлар чоң мамлекет менен биримдик түзүп, алардын көмөгүнө ээ болушуп, түндүк жактагы барча улуттарга баатыр атанып кетишиптир. Ал жактагы көптөгөн уруу-тайпалар

ага каруу кайтарууга даай албай, арка - аркадан келишип ага багынып беришкен экен да, ошентип жердин бир жак бурчу бейпил өтө берген. Бул жагдай 100 жылдан көбүрөөк уланган.

Бул иштердин баары даана көрүнүп турат. Хакан өзүңүз да көрүп билдиңиз. Ошондой экен бүгүнкү күндө уйгурлардын уруулары дагы эле жоюла элек, арийне түндүк жакта аз сандуу улуттар менен кытайлардын арасында кыстарылып туруп жатат.

(4) Алып көрсөк, мына азырга чейин кара арабалуулар уруусу өтө көптөн бери уйгурлардын басынтуусунан коркуп, бүт эле аларга багынды болушуп жүрөт. Уйгурлар кайрадан күч алып чыкчу болсо, кандай күн болот деген санаа келет. Ошого биз эки жак (эки баш) сак болгонубуз жөн. Ал эми, жанагындай барча уруу - улуттар менен сиз менен болгон жакынчылык байланышыбызды сөзсүз билиши, алар уйгурлар менен чатылышып келе жаткан байланыштарын үзүп, биз менен чыныгы элдешип, ар кайсысы бейпил өтүп, аларда орто түздүккө сөөнүп, ынтымак түзүшүп өткөндөрү оң. Ошондо гана алардын (уйгурлардын) куулук-шумдуктары менен жаман жоруктарын иштете турган орун жок калмак. Ошондуктан, мен сизге ашкере буйрук жарыялап мансап берейин деп жатам, аны бардык жер-жерге чакырык кылып түшүрмөкмүн. Көрбөйсүзбү «Теңир Хакан»⁴⁰ деген мансап мурда уйгурларга берилген эски мансап эле. Аны узун жылдардан бери аларга берип келген. Дегеле уйгурлар өздөрү коюп алган ат эмес болчу. Мына эми уйгурлар ойрондолуп, сандалып кетти. Жүйө боюнча эми андай атоонун орду жок. Менин оюмча, Хакан сиздин ата-бабаңыз (Таң сулаласынын) Жингуан жылдарында (биздин санактын 627—649-жылдары) өзү биздин ордого келип, падыша менен көрүшкөн экен. (5). Ошондо Таң тайзуң сол кол сангун, кыргыз тутугу деген Чен (мансап) берген экен. Мен ошол эле Тай зуң падышанын өрнөгүнө мураскорлук кылгым бар, сиз да өзүңүздүн ата-бабаңыздын кемеңгер, ак жүрөк оюна урмат этсеңиз экен. Ошондой болгондо «кыргыз» (Жиан

күн)⁴¹ сиздин мамлекеттин аты боло берет да, падышалык буйрук боюнча мансапка коюлуп, дагы бир көркөм аталыш кошулуп, биздин жакындыгыбыз билинет.

Ал эми «Жиаң күн» дегендеги «Жиаң» деген сөз бөлүгү «куругус, чиригис» деген маани берет «күн» деген сөз бөлүгү «урпак, урпагы, тукуму» деген маанини берип «түбү куругус» дегенди туюнтуп турат. Мындан артык көркөм атоого мүмкүн эмес!

Мен кечөө күнү салт-санаа башкаруу мекемесиндеги бесир⁴² Жиң су сыяктууларга буйруп, сиздин элчи вазирлериңиз менен бетме-бет зор иштерди акылдашыла дедим.⁴³ Ошкур сангун сыяктуулар менин оюмду абдан анык билишти. Ынтымак түзүүгө макул экендиктерин айтышты. (6). Бул жерде «кылыч кармап туруп, чөмүчкө арак сузуп алып ант ичишпеген» менен бек ишенимге кепилдик кыла турган болдук. Эмки кеп кандай баштап иштөөдө болуп турат.

Жакында, уйгурлар биздин чепке келгенде, мамлекет (улуу Таң) жүз миң черүү чыгарып, аларды чоң чөлдүн түндүк жагына коргоп жеткирип коюуну суранган экен. Көрсө алар секин ана баягы каранды кылып алган барча элге жетип алып, андан соң биздин чепке жакын жердеги бир шаарды өтүнөгө⁴⁴ сурап, өздөрүнүн жаралуу, начарлап кеткен колун тыңалтып алып, ошентип кайра күч алып чыгууну көздөп турушкан. Мен сиз Хакан менен болгон байланышты көздө кармап, аларды сурангандарына такыр инабадым. Кадыресе эми уйгурлар биздин мамлекеттин чыккындары болду. Сиз Хакандын кектешкен жоосу эмеспи. Сөзсүз түбүнөн жойгондо анан тынчтык, бейпилдикке кепилдик кылганы болот. Бул көкө теңир аларды курута турган кез, мына ушундай учурда оңой болот. Байыркыларда мындай сөз бар: «Теңирим бергенди терип албаса, кайра анын кесирин тартат» деген. Хакан сиз мына ушул кезметти кетирбей, аларды эртерээк жылас кылып салыңыз. Уйгурлар жоюлбаса Хакан сиздин ичкениңиз аш эмес, ууга сайрандап жүргөнүңүз коштук эмес

болот. Жоокерлериңизди машыктырып, аттарыңызды таптап, эч бир убакытты эндегей кетирбегениңиз жөн. Биздин арабызга көптөгөн барча элдер кыстарылып алганына ачуум келет. Мамлекет кыйынчылыкка кабылса, сиздер менен ой—санаабыз бир келише күч жумшасак, силер биздин чепке жакын жүрсөңүздөр жөн эмеспи, анан эмнеге алар тигилерди жоюуга жолтоо болот экен? Мен кадиксинген дагы бир нерсе, алардын (уйгурлардын) калдыктары силерге багындык деп барып алар бекен дегенде болуп турат. Хакан сиз аларды таза жойбосоңуз болбойт. Кылмыштуу черүүнү кечирип, сандалып жүргөн башчыларын кабыл алып койсоңуз эч болбойт. Андай болгондо биздин жаман көргөн бузукуларыбызды кабыл кылган болосуз. Анда биздин чек арада кагылышуу болот. Уу жыланды багып, өзүнө—өзү бале тапкандай иш болот.

Былтыр уйгурлардын жайсаңдары сыяктуу кишилер биздин кытайлардын элчилерине мындай дешиптир (7) «Ли жиң Хаканды кармап алгандан кийин да, биздин мамлекетте 20-30дай киши калды. Ошолор болсо деле биз кайрадан өз улутубузга келе бербиз». Мынаке алар өлүп - талып жатканда да ошентип кутуруп жатпайбы. Хакан сиз тигилердин айткан сөздөрүн терең ойлоп көрүңүз, ушуга санаа болбой койгону болобу? (8) Эшитсем кара Жон жакта уйгурлардын кол башчылык өргөөсү дагы эле кыйрабай тигилүү турат имиш. Менин оюмча, адам өз жергесин самабай койбойт. Алар да сөзсүз кайра келүү ниетинде жүргөн чыгаар. Ошондуктан ал сандалып жүргөндөрдү дароо кайда болсо ошол жерден жексен кылып, аларга эч кандай жылчык калтырбоо керек. Бул согуштун ийгилигин көрсөтсө, дагы бир жагынан алардын кайра улутубузга келебиз деген оюн ойрондойт.

Хакан сиз каруу-күчкө толгону көп жылдар болду. Өзүңүз бир доордун баатыры болуп калдыңыз. Турган жериңизди жана мансап тон чендериңизди өзгөртүүгө туура келет. Баягы көнгөн адат боюнча жүрө бергенде, кайсы сүр менен түндүк жакты

жаркытып, көптөгөн барча урууларды баш ийдирип, тынчытып жүргөнү болот?

Мен орто түздүк (9) Хуашань⁴⁵ бейпил жашатып, жан-жарандарды багып-өстүрүүнүн камындамын. Дайым көйгөй тарткан нерсе эл тынч болсо экен деген ой, кайсыл ишти жакшы жайгаштырбай калса, ошондо өтө кең жергеге өзүнүн күчүн жана сүрүн көргөзүп, алыстагы чоң кум, чоң жергелерин ийгерип турам дегени болот беле? Тек Хакан өзүңүз бир жагын тойторуг⁴⁶ берсеңиз, ырашкерлүү өтүп, ынтымак түзө алсак эле, кубаныч кайгыда орток болсок ана, кичи-ури иштерде алдын ала сүйлөшүп алып турсак бүтпөгөн иш болбойт эмеспи.

Хакан өзүңүздүн сангун, жайсаңыздар⁴⁷ менен орток ойго келген соң, мындай ак ниет иш ылайык келерин билесиздер деп ойлоймун. Бул элчи вазир-иңиз сизге баргандан кийин менин чын ниетимди билесиз. Эң жакшысы дароо элчи жиберип баяндама катыңызды жеткириңиз. Мен да, албетте, өтө зарыл жумуштагы вазиримди сизге жиберип, падышалык мансапка коюу буйругумду жарыялам.

Жайдын саратан ысыгы жүрүп турган кез, Хакан өзүңүздүн ден соолугуңузга жакшы караңыз. Сиздин сангундарыңызга, жайсаңдарыңызга жана башка вазирлериңизге чогуу эле салам айтам. Бул катта аларды бирден атап салам айта албадым.

Хуйчаңдын 4-жылы (биздин санактын 844-жылы) жай.

Түшүнүктөр:

1) Шаң сулаласы. Биздин санактын мурдагы 17-кылымдан 11-кылымга чейинки доор.

2) Хан Шуан ды. (аты, Хан Шүн). Биздин санактан мурдагы 73-жылдан 49-жылга чейинки падыша.

3) Кара арабалуулар. Уруунун аты.

4) Таң тайзуң. (аты, Ли шимин). Падышанын урмат аты.

5) Жин су. Кыргыз элчилери менен сүйлөшкөн, салт-санаа башкаруу мекемесинин башкы катчысы.

- 6) Хондор ушундай ант ичишкен.
- 7) Ли жиң. Адам ысымы.
- 8) Каражөн. Жердин ысымы.
- 9) Хуаша. Ички Кытайды көрсөтөт.

進所撰點曼斯可汗書狀(三)

右奉宣令臣於書內添堅昆事者(一)。緣未審知點曼斯的是堅昆之後，恐須粗言梗概，未可明書。今已依實修改。其間有詞意未盡處，亦更加添。臣學識空虛，文理淺近，再陳謬戾，伏願兢愷。謹連封進。

4–КАТ

Кыргыз Хаканына жазган катты жолдоо баяны (2)

Жогоруда жолдонуп отурган кат болсо ушул айдын 23—күнү (1) падыша тагында иш башкарып жаткан кезде төтө буюрган, падышалык буйрук боюнча жазылган кат болчу. Мен ушул буйрукту алып жаткан кезде (2). Жиң су сыяктуулар менен (келген кыргыз элчилиги) сүйлөшүп болгон соң анан жазайын деп суранганмын. Мына бүгүн жазып болдум. Жолдомо баяны жогорку.

Эскертүүлөр:

- 1) Падыша күнүгө белгилеген убакытта тагында отуруп вазирлер менен иш жүргүзөт.
- 2) Жиң су. Кыргыз элчилери менен сүйлөшкөн киши.

進所撰點夏斯書狀二二〇

右今月十三日、於閣中面奉聖旨、令撰書進來者。臣請待鄭肅等與語了撰述二二〇。今撰訖、謹進上。



5–КАТ

Кыргыз Хаканына жазган катты жолдоо баяны

Жогоруда окуп чыгууга сунулган кат болсо падышанын буйругу боюнча жазылган. Бүгүн мен бул жазылган катка кыргыздардын тарыхый иштери жөнүндө биртике мазмун коштум. Анткени кыргыздар байыркы Жуан күндөрдүн (куругустардын) урпактары экендиги жөнүндөгү маалыматты тиги вазир окуп көрбөгөн экен. Тек жондотуп гана өткөн кептенди, айкын түшүнүк бере албаган. Мына эми падышанын буйругунда айткан мазмундар боюнча өзгөртүп толукталды. Бул катта кээ бир бүдөмүк баяндалган сөздөр бар экен. Мен ага карата бир кыйла түшүнүк киргизген болдум. Бирок айтбай болбойт, менин деле билгеним тайыз, курсакта билим аз, кат жазуу курбатым терең эмес, эң эле кыйыны, сүрлүү падышанын алдында баян айтууга жүрөк коркуп турат экен. Бул жолдомо катка кошулуп падышага сунулат.

想可汗明識，無復致疑。又云：「兩地遣書，彼此不會。」且書不可以盡言，言不可以盡意，況蕃漢文字，傳譯不同，只在共推赤心，永保盟好，豈必緣飾詞語，以此交歡。每欲思惟先思好意^(三)，不更疑惑，便是明誠。又云：「欲除却兩盛間惡刺。」此一事最是嘉言。緣回鶻雄據北方，代為君長，諸蕃臣伏，百有餘年。今可汗掃其穹廬^(四)，大雪讐耻，功業既高於前古，威聲已振於北方^(五)，面當深務遠圖，豈可更留餘燼？黑車子不度德量力，敢保寇讐，則是輕侮可汗，獨不懼化。此而可忍，孰不可容？況可汗前來云求訪公主，使上天人地必須覓得，今若舍而不問，何以取信朕懷？想可汗乘被盛秋，長驅精騎，問回鶻遁逃之罪，行黑車子後服之誅，取若拾遺，後無再舉，從茲置定，豈不美歟？來書又云：「送公主到彼，無一語來。」緣公主幾離可汗五日，便被回鶻劫奪，所遣來使，盡被殺傷。公主二年之中，流離沙漠，事已隔遠，所以不再叙言。然趙蕃去日，已具感悅之心，足表殷勤之意。又聞今秋欲移就回鶻牙帳，滅其大國，便保舊居。足使諸蕃畏威，回鶻絕望，稍近漢境，頗謂良慰。所云請發兵馬則集去處，緣黑車子猶去漠界一千餘里，在沙漠之中，從前漢兵未嘗到彼。比聞回鶻深意，常欲投鼠安西。待至今秋，朕當令幽州、太原、振武、天德緣邊^(六)四鎮要路出兵。料可汗攻討之時，回鶻必當潛遁，各令邀截，便可梟擒。此是一本無是字軍期，須合符契。想可汗必全大信，用叶一心。諦德伊斯雖殊，朕已於三殿面對，兼賜宴樂，並依來表，不更滯留。朕續遣重臣，

賜黠戛斯書

遼狀附

奉宣撰(一)

皇帝敬問黠戛斯可汗，將軍諦德伊斯難珠至(一)，覽書并白馬二疋，具悉(二)。可汗降精斗極，雄朔漠以稱君，稟燿旄頭(三)，分天街而建國。特負英豪之氣，夙推統御之才。眷想嘉猷，載深竚歎。來書云：「溫忤合將軍歸國後，漢使不來。」溫忤合去日，朕書具云：「速遣報章，此當遣重臣冊命。」自是可汗未諭此意，報答稍遲。此則尋欲遣使，只是延望來信。又云：「金石路已隔絕。」蓋為山川悠遠，未得自與可汗封壤接連，非是兩國之情，猶有阻隔。

李維翰文集校勘

九〇

便申册命。故先達此旨^(九)，令彼國明知册命之禮，並依回鶻故事。可汗愛始立國，臨長諸蕃，須示鄭壤情深^(一〇)，宗盟義重。以此鎮撫，誰敢不從？宜體至懷，共弘遠略。春暖，想可汗休泰。將相以下，並存問之。遺書指不多及。

會昌五年（八四五）春



6-КАТ

Кыргызга кат –

**Падышанын жол жобосу боюнча жазылды
(соңуна падышага жолдомо кошо чиркелди)¹**

Падыша урмат менен кыргыз Хаканына салам айтат (сизден) Дадас Инанчор сангун ордо шаарга келди. Сиз жиберген катты окуп, тартууга берген эки ак боз атты алдык. Баардыгынан кабардар болдук. Хакан сиздин туулма кемеңгерлигиңиз кудум эле жети аркар жылдыз айланып турган түндүк казык жылдыздай жаркырап көрүнөт.⁴⁸ Баатырлыгыңыз түндүк улуу чөлдүгүндө баш киши деп аталып кетти. Үстүңүздө топоз куйрук түпөк тууңуз желбирттеп турат.⁴⁹ Чегеңиз айкын бөлүнүп мамлекет курдуңуз. Сиз аябагандай баатыр, айкөлсүз. Эртеде эле мына ушундай иш билги кол башчыны койгон жөн экен. Сиздин кол жеткирген ийгиликтериңизди ойлоп келсе, таасирленгенден өтө тереңден, ойгонгондо эле шыпшынып таңкалып калам. Сиз жиберген катыңызда айтыпсыз: «Ошкор сангун кайтып келгенден кийин деле кытайдан элчилик келбеди» деп. Ошкор сангун жөнөгөн күнү мен жиберген катта: «эң жакшысы дароо элчи жиберип, баяндама катыңызды жеткиртиңиз. Мен да, албетте, өтө зарыл жумуштагы вазиримди сизге жиберип, падышалык мансапка коюу буйругумду жарыялатам» деп жазгам болчумун. Хакан сиз менин ал максатымды түшүнбөй калган кейиптенесиз. Ошого жазган жооп катыңызда биртике жаздымдык көрүнүп турат. Мен бул жердин элчилик жиберүүнү ойлоп эле турдум, бирок сиздин катты күтүп көз талыды. Сиз катыңызда: «алтын, күмүш таштын

¹ Чиркелди - тиркелди деген мааниде.

түбүндө калгансып, биздин бекем достугубузду тээ түпкүргө түртүп, барды-келдинин жолу бөгөлүп турат» деп жазыпсыз. Негизгиси тоо - таштар туруп, жолдун ыраактыгы, кадыресе Хакандын чеби менен төтө чектеш болуп турбагандыгынан болуп жатпайбы, болбосо эки мамлекеттин жакындыгын дагы кандай нерсе тосо алат эле. Хакан муну таанып жетет деп ойлоймун. Мындан дагы кабатырлануунун кажети жок. Катыңызда: «эки эл кат алышып жатабыз, арийне өз ара көрүшүп турсак» деп жазыпсыз. Ооба, катта айтар кептин баарын айтып кеткени болбойт, айткан сөздөр да жеткире жазылбастыгы абдан мүмкүн. Ал тургай аз улуттардын жазуусу менен Кытай жазуусун бири-бирине которууда да айрыма чыгып калат.⁵⁰ Андай экен биз өзүбүздүн ак жүрөктүгүбүзгө эле жөлөнүүгө туура келет да, түбөлүк достук-биримдикти сактасак гана болгону. Ал эми сөз жасашып айтышып жүрбөсөк деле, бири-бирибиздин көнүлүбүздү ала алабыз. Ар кандай бир ишти ойлошкон кезде алды менен тигил жактын ак ниет, жакшы көңүлүн ойлогон жөн да, андан кайра күмөндөнүп сактык кылуунун кереги жок. Кеп жүрөгүбүздөн ишеним байлашта болот. Катыңызда: «эки мамлекеттин эшигинин алдында өскөн тикенди жулуп ыргыталы» депсиз. Бул эле эң сонун айтылган сөз экен. Андай дегеним, уйгурлар түндүк жактын баатыры болуп алып, бир доор баш болуп, ар кайсы барча элдер аларга баш ийип жашаганына жүз жылдан көбүрөөк убакыт болгон эле. Бүгүнкү күндө сиз аларды кызыл уук кылып чаап, илгерки кегиңизди кетирбей алдыңыз. Мына бул кызматыңыз мурдагы өткөн адамдардан артык болуп эле калбай, кадыресе, сиздин кадыр-даңкыңыз түндүк жакты дүркүрөтүп турат. Мына бул өтө терең айла-амал менен жасай турган улуу иш эле. Ошондой экен эмнеге дагы аларды коломтого коргоп, аны кайра өрткө айлантат элек? Кара арабалуулар тайпасы экөөбүздүн арабыздагы бир-бирибизге өткөргөн кызматтарыбызды жана күч кубатыбызды чендеп биле албай,

кектүү жообузду калкалап келет. Алардын анткени Хакан сизди жеңил ойлогону го, бул жалгыз тайпаны баш ийүүгө баштабаганда иш байсалдуу болбойт. Мындай ишке чыдагыны, болобу, же чыдаганы болбойбу? Ал эми Хакан мурда сиз каныша кыздын жагдайын жакшылап сурачу элеңиз. Ал (Тай хы) асманга чыгып, жерге кирип кетсе да табылат дегениңиз бар. Бүгүнкү күнү бул иш жөнүндө сурап койбосоңуз менин көңүлүмдү алам деп кандайча ишеним байладыңыз болду экен? Мен ойлойм Хакан сиз алардын өтө мукурап турган кезметин кетирбей, кылданган аттуу жоокериңизди салып өлө кууп кирип, сандалып качып жүргөн уйгурлардын баш кишилерин кармап жазасын берсеңиз, кара арабалууларга⁵¹ жортуул коюу байсалдуу болбоду дегендин өзүндө кудум эле жерден бирдемени терип алгандан оңой болмок. Кайрадан кол баштап аларга согуш ачуунун кажети калбайт да, бир эле жолдо экөөнү бир согуп, бүт баары сиздики болуп жатып калмак, мындан да сонун иш кайда бар?

Сиз катыңызда мындай айтыпсыз: «каныш кызыңарды корготуп жеткирүүгө жөнөткөн элем, кадыресе ал жөнүндө учур жооп жазбадыңыздар» деп, анын жөнү мындай болбодубу: «каныш кыз» (Тай хы) хакан сизден жөнөп чыгып беш күндөн кийин эле уйгурлар кайра аны тартып алыптыр. Сиз коргоп алып бар деп жөнөткөн вазириңизди жана бөлөктөрүн бүт өлтүрүшүптүр. Каныш кыз ошол эки жылдан бери кумдукта сандалып жүрөт. Бул иштин болгонуна көп убакыт болду. Ошондуктан мен кайра айтып отурбаганым. Ал эми, (1) Жав фан барган кезде ырахмат айткан көнүлүмдү коштоп ала барган болчу, ошондой эле, менин эң жакындан билдирген саламым эле.⁵²

Эшитсем быйыл күз уйгурлардын Хакандык ордосун көчүрүп жиберип, бул чоң мамлекеттин тоормпоюн тоздуруп, анын турган жерин өзүңүз ээлеп иштеткени келип жатыпсыз. Мындай иштеткенде башка көптөгөн барча бийликтер сиздин сүрүңүздөн коркуп калышат. Ал тигил уйгур-

лар болсо бүт эле үмүттөрүн үзүшөт. Ошондой болгондо биз кытай элинин чек арасына да биртике жакындаша түшөөр эле. Бул бир кыйла жакшы план болуптур деп айтса болчудай.

Ал эми, сиз суранган черүүнү жиберип, өз маалында сиз айткан жерде чогултуу жөнүндөгү ишке келсек, кара арабалуулар тайпасынын чек арасы менен биздин мамлекеттин аралыгы (1000 миң) чакырым жатат. Ал аралык бүт эле кум чөл экен. Илгертен биздин Кытай жоокерлери ал жерге барып батпаган экен. Жакында уйгурлардын ички жагдайын чалгындап угушуп көрдүк. Алар качкандан качып отуруп Күсан⁵³ аймагына чейин кире кача турганын билдик. Быйыл күз келгенде мен (2) Йүжов, Тайуан, Жин ву, Тйан ды, сыяктуу чек арага жакын аймактардын аталыктарына буйрук берип, жолдорунан кол чыгартам. Менин жоромолумча, Хакан сиз дүмөк салып аларга кирген кезиңизде уйгурлар сөзсүз качып берет. Ошондо мен жанагы (төрт аймакка) буйрук берип, жолдорун бөгөтөм. Ушуну менен ал канкорлор колго түшөт. Мына бул жоокерлик мөөнөттө (убакыт чеге), сөзсүз убадага бек бололу. Хакан толук ишенимде, бир аракет, бир максатта болот деп ойлоймун. Дадас Инанчорду өзүм Ли ды гу сарайында кабылдаганмын, кадыресе аны конок алып, оюншоок менен күттүк.⁵⁴ Ошону менен бир убакытта сиз жазган каттын талабы боюнча, аны көпкө жүргүзбөдүк. Мен мына ушундан кийин эле зарыл кызматтагы вазирди сизге жиберип, сизге берген мансап буйругун жарыялатамын. Ошого алды менен бул ниетимди адам жиберип жеткирип турайын. Силердин Хакандык мамлекеттеги эли-журтуңуз падышалык мансапка коюнун салтын билгенче турсун. Ал эми, ал салт баягы уйгурларга мансап берген сыяктуу тартипте болот. Хакан өзүңүз эми эле мамлекет куруп жатасыз. Көптөгөн барча бийликтегилердин башында баш киши болгон экенсиз, сөзсүз биздин арабыздагы коңшу жергелиштик терең достук көрүлүп турушу керек.

Кадыресе, бабалардын орноткон ынтымактык мээрлери да өтө терең эмеспи. Мына ошентип илим санаштык, көңүл тындырышуу болуп турса, ким болсо да баш ийбей койбосбу? Өз ара көңүл алышып турганга, улуу иштерге орто амал таап турушканга не жетсин. Жаз жылымдап кетти. Хакан ден соолугуңузду жакшы күтүңүз. Сиз сангундарыңызга, жайсандарыңызга, ошондой эле, бардык вазирлериңизге менден салам айтып коюңуз. Бул катта аларды бир бирден атап салам айтууга болбоду.⁵⁵

Хуйчаңдын 5-жылы (биздин санактын 845-жылы) жаз.

Эскертүүлөр:

1. Жав фан адам ысымы. Кыргызга элчиликке барган.
2. Аймак аттары.

進所撰點奘斯書狀^(一)

右奉宣令臣撰進來者。臣詳其表中情款，一一報答，盡不闕遺，雖不為文言，遺其易會。緣冊命時須令其稱藩事^(二)，須云冊命之禮，並依回鶻故事。若須更有邀約，即待朝廷命使。



7-КАТ

Кыргызга жазган катты жолдоо баяны

Жогорку жолдоп отурган кат падыша буйрук берип, мага жаздырган кат эле. Мен алардын (кыргыздардын) жиберген катынын мазмунун бир—бирден окуп отуруп, ага карата бир-бирден жооп жазып чыктым. Арганын барынча жооп берүүгө тийиштүүлөр түшүрүлүп ташталбады. Ошону менен бирге, жасалма сөздөрдү көп кошпой, алар оңой түшүнгүдөй болду. Теги падышалык буйрук менен мансапка коёр кезде алар сөзсүз өздөрүн каранды мамлекеттин баш кишиси деп аташы керек. Ал эми, мансапка коюу аземи болорун, арийне ал азем мурдагы уйгурларга өткөргөн азем боюнча иштелерин сөзсүз айкын айтып коюлду. Эгер андан да ичкерилей токтомго келүүгө туура келсе, биздин ордодон жиберилген элчилер барганда, аларга падышанын жол жобосу бөлөктөн айтылат, ошондо анан тыңгылыктуу болот. Жогорудагы себептерди айттык. Сиз (падышам) окуп көрүүгө жолдонгон бул кат болобу — жокпу?

Хуйчаңдын 5-жылы (биздин санактын 845-жылы). Жаз.

黠戛斯朝貢圖傳序〔一〕

昔越裳貢雉，薦於宗廟，西旅獻獒，陳以典訓，所以感其至而戒其初也。仁聖文武至神大孝皇帝御曆之四年，天瑞燦爛，王道昭燁，五材並用，六轡斯柔。布政宣室，以張神化，提兵朔野〔二〕，以耀威靈。故得大辟而清，日晏而明，蟲螟不生，嘉穀以成，中寓既安〔三〕，四夷

來庭。由是龍荒君長聽夏斯遣注吾合素等上表，獻良馬二疋。絕大漠而貢赤誠，涉流沙而常結汗。非主德所感，孰能臻於此乎？皇帝以前有覺謙，焉用驕驕，不貴龍友，惟駕鼓車^(一)，乃命其使，見於內殿，賜以珍膳，錦之文錦。謀按故相魏國公賈耽所撰《古今四夷述》^(二)，樂夏斯者，本陸昆國也。貞觀二十一年，其酋長入朝，授以將軍印，拜堅昆都督，逮於天寶季年，朝貢不絕。暨中國多難，為同貽隔礙。貽夏斯念其樂薦，乘彼嵩嶺，於是破龍庭，焚別幕^(三)，蕭條萬里，地無種落，始得出重泉而見白日，披氛霧而觀青天。臣伏見太宗詔擊臣曰：「南荒西域，自遠而至，其故何哉？」聖臣房玄齡對曰：「殊域來朝者，中國又安，帝德遐被所致也。」太宗曰：「向中國不安，亦何緣而至？朕觀此懷懼，何者？昔秦始皇併吞六國，漢武帝威加戎狄。今殊方異類，無遠不貢，竊比秦漢，想無多愧。亦欲傳之子孫，念二王之末造，朕所以不能不寵賈。」臣伏思太宗往日之懷，致我唐百代之隆，則聖祖貽謀，可謂深矣。此太宗所以永保鳴名，為受命之祖，陛下所以丕承王業，為中興之君^(四)，豈不宜哉！天官^(五)以賈耽有陳平鎮撫之才，得充國通知之敏，其所述作，誠明古今，乃認太子詹事兼宗正，秘書少監已述，往燕賓館，以展私親，稽合同異，嚴陳國道^(六)，傳堯範兜離之音，兼山川莊衍之狀。雖歸周備，文理洽通。臣伏以貞觀初，中書侍郎顏師古上言：「昔周武王天下太平，遠國歸款，則史乃集其事為《王會篇》。今萬國來朝，蠻夷盡服，實可圖寫，請撰為《王會圖》。」有詔從之。至德因繼宗廟，臣述所紀異聞，無以續事^(七)。敢鈇聖版，以冠篇首。

貞觀二年八月二十二日



8-КАТ

**«Кыргыздардын ордого келгендиги жана тартуу –
белектеринин сызма сүрөтү,
алар жөнүндө баяны»**

Алгы сөз

Илгери (Жов сулаласы кезинде) (1) Йө шан жактан тартууга келген ак кыргоолду (Жов падышасы) бабалардын ажайыпканасына койдурган, (Хан сулаласы кезинде) Көк арттын батыш жагындагы алыскы мамлекеттен келгендер бир Даңгыт тартуу кылган, аны да тарыхый китептерге жазгызып койгон экен. Мына ушундан караганда, алардын ак жүрөктүүлүгүнө таасирленгендиктен ошондой иштелген экен да. Эми карасак, (2) Мээр падыша (3) Олуя падыша (4) Сыпайы падыша (5) Баатыр падыша сыяктуулардын кезинде, андан жүрүп отуруп эмки ыйык карылуу, күйүмдүү падышанын закон тургузган 4–жылдары кезинде көктөн баркыраган бак түшүп, сулаланын ийгиликтери жаркырап чыга келди. Түрдүү ишмерлер аябай кадырланып ишке коюлду. Караламан жумуштагылар да бири-бирине шайкеш иш кылышты. (Ордо) Өкүмүн иш билгилик менен жүргүзүп, ар кайсы жерлерге өбөк болуп берилди. Эл жагынан Олуядай падыша деп макталды. Батыш түндүк чөлүнө черүү салып, биздин сулаланын баатырлыгы даана байкатылды. Мына ошентип ай–күндөр жаркын өтүп, асман ачык болуп, түрдүү курт-кумурска апааттары болбой, дан эгинчилигинен мол түшүм алынды. Орто түздүк бейпил өтүп, чар тараптан бөлөк улуттар ордого үзүлбөй келип жатат. Дегинкиси, түндүк чоң сол жактын баш кишилери келди. Кыргыздар Жоокуусол элчи

сыяктуу вазири баш болгон элчилигин жиберип, кат, кадересе эки аргымак тартууга алып келди. Бут арымдаса алдына агып турган кумду кечип, тер тамчылата төгүп, Гобинин чоң чөлүн кезип жүрүп олтуруп келип, өздөрүнүн ак көңүлүн тартуулап отурат. Аларды падышабыздын кол жеткирген ийгиликтери таасирлендирбеспи, алар эмнеге ошончо машакат чегип келишет? Падышанын өзүнүн эң эле салтанаттуу напa арабасы бар эмеспи, минүүгө ат ажат беле, иштетсе тек падышанын доолбосун жүктөгөн арабага гана чегилет ал аттар. Мына ошондой, ал эми, алардын (кыргыздардын) элчилиги ордонун эң төрүнө киришип падыша менен көрүштү. Падыша ал тургай эң баалуу деңиз түшүмдөрү менен аларды конок алды. Сайма түшүрүлгөн жибек кездеме сыяктуу асыл буюмдарды тартуулады. Эми көрсөк, дүйнөдөн өтүп кеткен Жайсаң падыша, өкүл ата болгон Жадан жазган «байыркы жана азыркы чар тараптан келген чет элдиктер баяны» дегенде жазылышынча, кыргыздар төгинде байыркы «Жиан күн (куругус) мамлекети» экен. Улуу Таңдын тайзуң (аты Ли шимин) падышасынын Жыйгуан жыл санагынын 21-жылы (биздин санактын 647-жылы) кыргыз мамлекетинин баш кишиси ордого келген. Ага (падыша) сангундук чин берген да, кыргыз тутугу деген мансапка атаган. Мына ошондон улуу Таң сулаласынын Шуанзуң (аты, Ли лиң жи) падышасынын Тианбо жыл санагынын 3-жылына чейин (биздин санактын - 744 жылга чейин) алардын (кыргыздардын) ордого келиши жана тартуу – белек бериши эч качан токтобогон. Кийин орто түздүктө апаат-жут көп болуп кетти, ортолукту уйгурлар бөгөп жатты. Кыргыздар аларга карата каары кайнап жүрүшкөн да, алар жутка кабылып турган кезметти кетирбей, алардын ордосун ойрондоп, боз үйлөрүн өрттөп, түмөн чакырып чыл барчасын чыгарды. Ошол жерде бул уруунун жыйналып отурган жери көрүнбөс болду. Мына ошондон тартып уйгактуу туман тарап, асман ачылып, алар (кыргыздар) жетип келишип

падышанын ажарын өз көздөрү менен көрө алышып жатат.

Мен Тай зуң (аты, Ли шимин) падышанын мындай айткан жол жобосун окуган элем. Ал киши көптөгөн вазирлерге: «түштүк жылаңач тоо жактан жана батыш өңүрдөгү чоң чөл жактан бөтөн улуттар ошончо алыс жолду өз каалоолору менен басып, бул жерге келишип жүрөт. Аларга эмне себеп болду?» деген экен. Ошондо анын Жайсаңы Пан шуан лың мындай дептир. «Өтө алыс ордого жолдон келгендер орто түздүк району бейпил болгондуктан, падышанын бийлиги жалчытымдуу болгондуктан алар келет да». Анда Тай зуң падыша кайра мындай айткан экен: «Мурда орто түздүк деле тынч боло койгон эмес, ошондо да алар эмне келген? Мен бул көрүнүштү көргөндө ичимден коркуп кетем. Эмнеге дебейсиңерби? Илгери (6) (7) Чин Ши Хуаң алты бектикти камырып-жумуруп (бир Чын сулаласы кылып) салды. Хан Вуды (падыша) каруу күч менен батыш жана түндүк жакта өзүнүн барк-беделин тургузуп чыккан. Бүгүнкү күндө деле чар тараптан алыскы жерлердеги буруу улуттан жол канчейин ыраак болгонуна карабай сулалабызга келип мейман болуп олтурушат. Мен дайыма Чин падыша менен Вуды падышага өзүмдү салыштыра калсам, кайда болбосун кыжалаттык тарта турган жерим жок экен. Кадыресе, мындай жарашыктуу жагдайды кийинки урпактар улап кетсе эмне деп ойлоп калам. Бирок жогоруда айткан эки падышанын кийинки жолун баса адамдарынын жалчытымдуу чыкпаганын ойлоп калганда, коркпой коё албайм». Мен (вазириңиз) улуу Таң сулалабыздын Тай зуң падышасынын коркконун ойлоп келсем, ал деле биздин улуу Таң сулалабыздын доордондоорго жарып-жалчышынан айтылган, арийне кемеңгер падыша бабаларыбыз терең айла издеп, алысты жоромолдоп турган экен. Чын эле өтө ыраакты ойлогонун көрчү! Мына бул Тай зуң падыша атагын түбөлүккө сактап, алдыңкылардын изи-жолун көтөрүп келе жаткандыгынын себеби болгон; падышам, сиз да мына ушул күндө бабалардын падыша-

лык ишин улап, өнүккөн доордун баш кишиси болуп калдыңыз. Мындай айтуу жакшы эмеспи! Падыша Жаданды Чын Пыңга окшош басыктыра ала турган жана көңүлүн тындыра ала турган курбаты бар, дагы бүт мамлекетте ар кайсы улуттун тилин билүүдө эң башкы орунда тура турган акылман, кыраакы киши, ошого анын жазган чыгармасы байыркыны камтып, азыркыны бүт айткан мол мазмундуу деп айтканы бар; ал эми падыша так мурасчы уул, иш билги Вий зуңчиң, катчы, жаш бакылоочу Лүй шуга буйруган, алар конок сарайына барышып келген элчиликтер менен жеке сүйлөшүп, алардын биз менен окшош жана окшош эместиктерин байкашып, алардын жолдо тарткан азап-машакатын сурап билишип, ордодо жазылгандардын кемтиктерин толуктап жазып келишкен. Алар батыш түндүктөгү, чыгыш түндүктү бөтөн улуттардын тилин жана күүлөрүн сүрөттөп жазышкан. Алар ашып келген тоолор, басып өткөн жолдорунун кандайлыгын жазып чыгышкан. Мына бул баянда айтылууга тийиштүү мазмундар айкын айтылып, биз кыйла бышык болуптур. Жазуу баяны да жатык экен. Мен ичимен минтип калам: улуу Таң сулаласынын Тай зуң падышанын Жингуан жыл санасынын баш ченинде (биздин санактын 627-жылдарында) катчылык бөлүмүнүн башчысы Ян шигу падышага мындай айткан экен: «илгери Жов сулаласынын вуваң падышасы доорунда жер бети бейпил болуп, алыстан ар кайсы мамлекеттер баш ийип ордого келишкен.⁵⁶ Жов тарыхында бул иштерди чогултуп «падышанын бөтөн элдердин баш кишилері менен көрүшкөндөгү эстелик жыйнагы» дегенге жаздырып койгон. Мына азыр да түмөндөгөн бектиктерден адамдар ордого келип, падыша менен көрүшүп кетип жатат. Түндүктөн, түштүктөн, чыгыштан, батыштан барча элдер мамлекетибизге баш ийгендиктерин билдирип жатпайбы. Чынында ушуларды болгондой сыздырып, чынын жаздырып коюуга тийиш экенбиз. Ошондуктан падышам ушул жалчып-жайылып жаткан абалды дагы бир «падышанын бүтүн элдердин баш кишилері менен көрүшкөн сызма

сүрөттөр жыйнагы кылып, сыздырып-жаздырып коюуну тастыктап берсеңиз» деп суранган экен. Тай зуң падыша буйрук жазып, ал сунушка кошулуптур. Мен Вий зуңчин, Лү шулардын жазган нарктуу, кызыктуу окуяларына негиз, бирөөгө сүрөттөр сыздырып чыктым. Бакырыңыз ага батылдуулук кылып бул баш сөздү жазып койдум. Мында сызма сүрөт менен баян шай келишти, алгы сөздү ал баяндын алдына койдум.

Хуйчаңдын жыл санагын 3-жылы (биздин санактын 843-жылы). Жалган куран айынын этеги.

Эскертүүлөр:

(1) Йу шаң жактан: кытайдын түштүк жагын көрсөтөт.

(2) Мээр падыша. Будда дининдеги 16 бектиктин падышасы.

(3) Олуя падыша. Байыркы Жов сулаласына чейинки падышалар.

(4) Сыпайы падыша. Жов сулаласынын Жов Вуваңы.

(5) Баатыр падыша. Хан сулаласынын Хан вуды падышасы.

(6) Ыйык каруулуу, күйүмдүү падыша. Хуйчаң жылдагы Лий йан.

(7) Чин шихуаң. Хан сулаласынын жайсаңы.

進點夏斯朝貢圖傳狀(一)

臣二十一日於延英面奏，臣等准敕訪點夏斯國邑風俗(二)，編為一傳。今修撰已成(三)，稍似詳備。臣伏見貞觀初，因四夷來朝，太宗令閭立本各寫其衣服形貌，為職貢圖。臣謹令畫工注寫注吾合素等形狀，列於傳前。兼臣不揆淺陋，輒撰傳序，所冀聖明柔遠之德，高於百王，絕域慕義之心，傳於千古。輕顧宸嚴，伏增兢懼。謹封上進。

會昌三年(八四三)二月底



9-КАТ

**«Кыргыздардын ордого (1) келгендиги,
жана тартуу-белектеринин сызма сүрөттөрү,
алар жөнүндө баянды» жолдоо каты**

Мен жалган куран айынын 21-күнү падыша тагыңызда иш жүргүзүп жаткан кезде өзүңүзгө баяндап, Лу шу сыяктуу адамдар өзүңүздүн уруксатыңызды алып, кыргыздарга аралап барып, алардын салт-санаасы жөнүндө бир баян жазды деген элем. Мына бүгүн ушул баян жазылып бүтүптүр. Көрсө, бул бир кыйла бышып калган көрүнөт. Менин байкоомдо, биздин улуу Таң сулалабызга 2)Жиңгуан жылдарынын башында ар кайсы улуттан ордого келгендер аябай көп болгондуктан, Тай зуң (Ли шимин) падыша бүтүкчүлөр бөлүмүнө буйруп, алар жер-жерден келгендерден кийим-кече түрлөрү, ошол адамдардын түз-туругун жазып-сызып коюуну тапшырган экен. Ал китепти «кызмат менен келгендер жана алардын тартуу-белектеринин сызма сүрөттөр жыйнагы» деп атаптыр. Мына ошондон улам, мен дагы сүрөтчүлөрүбүзгө буйруп, кыргыз элчи вазири Жоокуусол сыяктуулардын түрдүү кебетелерин сыздырып чыгып, алар жөнүндө жазылган баяндын алдына койгуздум. Ошону менен бирге, бакырыңыз өзүмдүн билимимдин тайыздыгына бакпай⁵⁷ бул баянга супсак болсо да баш сөз жазып койдум. Ооба, кастарлуу падыша сиздин олуялык оюңуз алыска кеткен, бардык эле падышалардан кемеңгерлигиңиз ашынып турган болгондуктан, алыстагы бөтөн жердегилердин сизге болгон ак ниет, адал санаасы кылымга айтылып жүрсө экен деген ой болду. Бирок менин кадигим падыша өзүңүздүн оорагыңызга жеткире айталбай калдымбы дегенди ойлосом, сизден айбыгып турам. Бул сызма сүрөт – баянды ороп чаптап, сиз падышама көрүүгө жолдоп отурам.

Хуйчаңдын 3-жылы (биздин санактын 843-жылы). Жалган курандын этеги.

Эскертүүлөр:

(1) Ордо. Таң сулаласынын падышалык ордосу – Чаңан.

(2) Жингуан жылдары. Биздин санактын 627–650–жылдары.

謝宣示所進點夏斯朝貢圖深愜于懷狀^(一)

今日敷義行深至，奉宣聖旨：「御所進圖傳，深愜于懷者。」伏以陛下大化神明，百蠻震疊，故遠夷慕義，萬里來朝。誠宜圖以丹青，錄於編簡，傳之千古，以闡威靈^(二)。臣學術空虛，文藝淺薄，輒為傳序，莫究聖功。陛下延納微誠^(三)，特賜宣示，寵渥所及，縉紳為榮。不任荷恩感戴之至。

會昌三年（八四三）二月疏



10-КАТ

**Жолдогон «Кыргыздын ордого
тартууларынын сызма сүрөттөрүн» падыша
атайлап эки адам жиберип, ыраазылыгын
жарыялатканына ырахмат катым**

Бүгүн Куан йи, Шың Шиң эки киши келип буйрук боюнча падышалык ыйык көрсөтмөнү мага мындай жарыялады: «сен жолдогон сызма сүрөттөр, баян (кыргыздардын) менин көңүлүмө жараган нерсе экен». Бакырыңыз уккан соң жерге баш уруп туруп, падыша деген адамдан өзгөргөн олуя, ошого мына азыр бардык эле улуттар андан айбыгат. Бүгүнкү күндө алыстагы бөтөн улуттарда анын мындай мээримдүү адамгерчилигине суктанышып, түмөн чакырым жолду алыс көрбөй, ордого көрүшкөнү келип жатышпайбы. Ошого түрдүү боёктуу сызмалар менен ал көрүнүштөрдү сызып баяндап, жыйнактар түзүп калтырсак, падышанын залкарлыгын кылымдан-кылымга жеткирген болот экенбиз деп билдим. Менин билимим абдан тайыз, жазма баян, сызуучулук түбүм терең эмес. Ошентсе да (алар жөнүндө) баяндын баш сөзүн жазып чыктым. Мында падышанын изги иштерин, улуу ийгиликтерин байандоодо мажирөөлүк кылган элем. Падыша бакырыңыздын кичине ак ниетин кабыл көрүп, өзгөчө ыйык жол жобоңуз менен оорактуу жарыялатыпсыз. Мындай боорукерлик жасаганыңызга иш башында олтургандардын бардыгы эле сиз менен сыймыктанабыз. Бакырыңыз жасаган улуу адамгерчилигиңизге төбөсү көккө жетип олтурат.

Хуйчаңдын 3-жылы (биздин санактын 843-жылы). Жалган куранды этеги.

論用兵三

論譯語人狀（一）

有，緣石佛堂等皆是回鶻種類，必與本國有情，斡挖斯專使到京後，恐語言不便於回鶻者，不為翻譯，並遣將官加喀報在京回鶻。望賜訓誨，忠順認，各譯解詳番語人不是與回鶻相族者，令乘遞赴京，莫得互相參駁，免有欺蔽。未齊（二）。宣統二年正月十日。

宣統二年（八四）二月十日

11 – КАТ

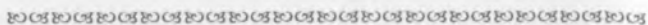
Котормочу табуу жөнүндө сурануу

Суранып отурганыбыз 1) *Ша фучиң сыяктуу* кишилер уйгурлар менен улутташ, ошолор сыңарындагы адамдар болгондуктан, алар өздөрүнүн мамлекетине боор тартпай койбот. Кыргыздар атайын жиберген элчилик калаабызга келгенден кийин, алар сүйлөгөн кезде уйгурларга пайдасыз сөздөр сүйлөнүп кетер бекен деген коркунуч бар. (*Ша фучиң сыяктуулар*) котормочулук кылганда андай сөздөрдү которбой аттатып кетиши, кадыресе, ал жерде болгон сөздөрдү дароо калаада турган уйгурларга жеткире коюшу абдан мүмкүн экен. Ошондуктан, падышам сиз 2) *Лиу хоң, Жоңшун сыяктууларга* тапшырма берип, аларды батыштагы аз сандуу улуттардын тилдерин шыдыр биле турган, кадыресе уйгурлар менен эч кандай байланышы жок котормочулардан таптырып келүүгө буюрууңузду өтүнөбүз. Ал котормочулар аттын жакшыларын минип, өтө ылдам калаабызга жетип келиши керек болот. Котормочулар көбүрөөк болсо өз ара салыштырып, тууралыгын ырасташып турганга жакшы. Ошондо анан котормодо сөз аттатып кетсе турган, сөздү жашырып сала турган абалдардан сак болгону болот. Ушундай иштесек болобу - жок, тастыктап берүүңүздү үмүт кылабыз.

Хуйчаңдын 3-жылы (биздин санактын 843-жылы) үчтүн айынын 10-күнү.

Эскертүүлөр:

1)2) Адам аттары.



Кытай императорлорунун Кыргыз кагандарына жазган каттарына түшүндүрмөлөр

1. Орому. Бир бүтүн чыгарма, эмгектин бир бөлүгү, тому деген маанини туюнтат.

2. Улуу Кагандык курган доору». Илимде «Кыргыздардын улуу кагандык доору», «Кыргыздардын улуу Державалык мезгили» деген ат менен белгилүү. Бул доор 840-жылдан XI к. ортолугундагы мезгилди камтыйт. Тагыраак айтканда, Кыргыздардын Уйгур кагандыгын талкалап, Борбордук Азиянын мейкиндиктерине чыккан мезгилден кара кытай, найман чабуулдарына (XI к.) чейинки доорду кучагына камтыйт.

3. Хакандык. «Кагандык» деп окуган жөндүү. Кыргыз тарых илиминде мамлекеттик башкаруу титулунун ушундайча формасы кабыл алынган. Каган (Qagan) байыркы Кыргыз, Түрк, Уйгур каганаттарындагы жогорку башкаруучунун жана башкы аскер жетекчисинин наамы (титулу). Каган жуан-жуандардын (жужандар, аварлар) аскер башчысынын наамы катары кытай жыл баяндарында 312-ж. эскерилет. Каган наамы (титулу) хунну, сабир, хазар, булгар, аварларда да белгилүү болгон. Бул наамды VI к. орто чендеринен Түрк каганаттарынын бийлик ээлери, уйгур, кыргыз, карлук башкаруучулары кабыл алышкан, император, шахиншахка маанилеш сөз болгон. VIII к. аягы - IX к. башынан XIII к. чейин Киев Русунун княздары да «каган» титулун пайдаланышып, саясий жактан өздөрүн Хазар кагандарына тең экендигин көрсөтүүгө аракеттенишкен. Монгол мамлекетин негиздеген Темужин (Чынгыз хан) да ушул наамды кабыл алган (1207-ж.).

«Каган» термин-титулу мусулман булактарында «хан», «хакан» түрүндө колдонулган. Изилдөөчүлөр бул термин кытай тилинен келип кирип, «улуу башкаруучу» дегенди туюнтарын белгилешет. Титул жазуу эстеликтеринде адам аттарына жалганып айтылган компоненттер катары кездешет: Бумынкаган, Ай каган, Боз каган, Билге каган, Барсбек каган ж.б.

4. Ли Дэ йү - Кытайдын Тан императорлугунун Вэнцзун жана Уцзун башкарган мезгилдериндеги тышкы иштер башкармалыгын жетектеген мамлекеттик министр, вазир Ли Дэйү (786-849-жж. жашаган) жетектеген башкармалык көчмөндөр, анын ичинен кыргыздар, уйгурлар менен болгон дипломатиялык алакаларды, элчилик алмашуу байланыштарын төскөгөн. «Ли Вэй-Гун Хойчань Ипинь Цзи» деп аталган эмгеги жанан анын биографиясы «Тан династиясынын тарыхына» кирген. Ли Дэ йүнүн китептеринин абалкы көлөмү 50 цзюаньдан турган, анын бир бөлүгү кийинчерээк жоголуп кеткендиги айтылат. Чженцзи (20 цз) жана бецзи (10 цз) деп аталган алгачкы эки бөлүмүнө император Уцзундун указдары, баяндамалары, аскер буйруктары, расмий каттар ж.б. мамлекеттик иш-кагаздары кирет. Кыргыздар тууралуу, кыргыз-кытай алакалары жөнүндөгү маалыматтар эмгектин биринчи жана экинчи бөлүмдөрүндө орун алган. Мамлекеттик-расмий маанидеги каттардагы маалыматтар кыргыздар жөнүндөгү баалуу маалыматтар Хойчац мезгилинде (841-846-жж.) жазылганы белгилүү. Кыргыз-кытай саясий-дипломатиялык алакаларынын активдешүүсүнө 839-ж. кыргыздар тарабынан талкаланган уйгурлардын Тан империясынын чектерине чукул баш калкалоосу да негизги ролду ээлеген. Анткени, көп сандаган качкын уйгурлар Тан мамлекетинин түндүк чек ара райондоруна зор зыян алып келген. Ошондуктан каттардын өзөккү мазмуну уйгурлар жана алардын болочок абалына, кыргыз-кытай алакаларынын келечек өнүгүшүнө арналган.

5. Сангун - кол башчы деген маанидеги аскердик чин. 843-ж. Кыргыз каганынан Тан династиясынын императорунун атайын мамлекеттик-расмий кабылдоосунда кыргыздын тектүү элчилери Тапказ (Чжу-у-Хэсу), Жоокуусол (Табу Хэцу), Ошкор, Дадас Инанчорлор (Вен-у Хэ) болушкан. Кыргыздар менен эң оболку дипломатиялык алакалар Тан дипломатиясынын «Сяцясы ча гун ту чжуан суй» («Китепкана казынасы») аттуу жыл баянда чагылдырылат. Бул баян Кыргыз каганынан расмий иш сапары менен келген Тапказ (Чжу-у Хэсу) деген элчиден соң жазылган. Мындан сырткары, Кыргыз каганатында бойла, бага, тархан, кашка ж.б.у.с. мамлекеттик-башкаруу титулдары болгон. **Бойла**-жазма булактарда мамлекеттик башкаруу титулу катары чагылдырылат. VII к. жазуу эстеликтерде Тонукуктун (Тоң Йоук) демилгеси менен Кутлуг өзүн Илтериш-каган деп жарыялап, Тонукук «бойла бага тархан», ал эми Мочжо жана Дусифу деген кенже инилери «шад», «ябгу» («жабагы») наамдарына ээ болушкандыгы баяндалат. «Бойла бага тархан» кызмат наамы - кагандын башкы кеңешчиси, иш башкаруучу баш министри, мамлекеттик башкаруу аппаратынын жетекчиси титулуна дал келген. Арийне, Монголиянын Сужа деген жеринен табылган (Суджа жазуусу) руникалык жазуу эстелиги өтө баалуу тарыхнаамалык мааниге ээ. Бул эстеликтеги жазуу маалыматтарынын чечмеленишинин сунуш этилген бир катар варианттары бар. Илим чөйрөсүндө С.Г.Кляшторныйдын акыркы чечмелөөсү өзгөрүүгө учурай электигин эске алуубуз зарыл. Сужадагы эстеликте (IX к.): «Мен келдим, Уйгур жергесинде Яглакар-ханды жаа менен атып өлтүрдүм. Мен кыргыздын уулумун (перзентимин). Мен Бойла Кутлуг Ярганмын (Тарханмын). Мен башкаруучу Кутлуг Бага. Тархандын өкүмүн (буйругун) аткаруучумун. Менин даңкым күн чыгыштан күн батышка чейин угулду. Менин ондогон айылым, сансыз мал-жаным бар эле. Жети кичүү инилерим, үч уулум, үч кызым бар эле. Уулдарыма чарба, мал-жан, энчи бөлүп бердим,

кыздарымды калыңсыз күйөөгө узаттым... Демек, Кутлуг Ярган (таркан) - кыргыз аскер башчысынын энчилүү атын, ал эми «бойла» термини титулду аныктайт. Кыргыздын көрүнүктүү аскер башчысы Бойла Кутлуг Ярган (Тархан) кыргыз бийлигинин Борбордук Азиянын аймактарына орношуна жетекчилик кылган. Бул жазуу эстелиги кыргыз тарыхын, анын байыркы тил маданиятын изилдөө үчүн өтө баалуу булак болуп саналат.

Бага - байыркы кыргыздардын мамлекеттик башкаруу титулу. «Бага»- байыркы кыргыз доорунан аскердик-административдик титул катары маалым болгон. Илтереш-каган өз амири менен Тоң-Йокукка («Юан чжен») «бойла бага таркан» деген титул ыйгарганы маалым. Байыркы кыргыз мамлекети административдик-аймактык жактан алты бирдикке («баг») бөлүнгөндүгү тууралуу даректүү маалыматтар бар. Бүгүнкү Тувадагы Өөк Тарлактан { Е.1 } табылган байыркы кыргыздарга таандык эстеликте: «...атым Эл Туган Тутук бен (мен). Теңири элимке элчиси эртим. Алты баг будунга [элге] эр [тим]»-деген саптар жазылган. Байыркы түрк сөздүгүндө (ДТС) төмөнкүдөй маалымат бар: «*Altı bag*» IX к. азыркы Туванын аймагындагы аскердик-административдик бирдиктер. 840-ж. кийин (IX к.) азыркы Туванын аймагы Кыргыз каганатынын курамына киргендиги маалым. Уйгурлардан тартылып алынган жерлерге, жаңы ээликтердеги жашаган уруулардын үстүнөн кыргыздар өзгөчө башкаруу системасын киргизишкендиги көрүнүп турат. Бага + чы: чыгыш теги байыркы мезгилдерге таандык -чы/-чу мүчөсү түрк тилдеринде продуктивдүү колдонулуп, адамдардын жашаган аймактарын да аныктайт. Изилдөөчүлөр «бага» сөзүн «топ», «түйүн», «бөлүк» же, тагыраак айтканда, мааниси «урук», «уруу» дегенди түшүндүрөрүнө токтолушат. Демек, «баг» термин административдик-аймактык бирдиктерге бөлүнүүдө «уруу», «урук» деген аталыш менен бирдей мааниде колдонулган десе болот.

Кашка - байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардагы аскер жана башкаруу бийлик ээсинин наамы. Кашка - теги байыркы титул-этноним. К.К.Юдахин «кашка» сөзүнүн бир маанисин «уруу башчысы», «жол башчы» дегенди түшүндүрөрүн жазат.¹ Кашка. 1. Уруу башчысы, уруунун жол баштаган акылманы, көсөмү; 2. Өтм. Өткүр, тартынбаган, тайманбаган. Энесайлык кыргыздардын уруулук курамында «кашка» («хасха») деген уруу (этноним) болгон. Этнонимдин параллели байыркы жана орто кылымдардагы кыргыз этнокомпоненттери басымдуулук кылган азыркы хакас-качиндерде «хасха» формасында белгилүү. Мындан сырткары, хакастардын курамында «хаска хыргыс», «хасха пүрүт», «хасха пүүр», «хасха иргит» сөөктөрү белгилүү. «Хасха» бүгүнкү хакастардын курамындагы ири урук болуп эсептелет. «Кашка» титул-этноними энесай кыргыздарынын коомдук-башкаруу системасында кенен колдонулгандыгын төмөнкү далилдер аныктайт: «Энесай кыргыздарынын коому социалдык жиктелүүдө байыртадан эки катмарга бөлүнүшкөн: «Хасха сөөк» - ак сөөктөргө (башкаруучу, аристократиялык уруу) кыргыздар, ал эми «пора сөөк» же боз сөөктөргө, кыргыздарга түбөлүк салык төлөшкөн - «кыштымдар», көз каранды уруулар киришкен. Кыргыздардын белгилүү уруу башчыларынын ысымдарына «кашка» титулу жалганып айтылганы маалым. Мисалы, Алтын Кашка, Матыр Магнай Кашка, Тармагай Кашка, Курбан Кашка, Барчык Магнай Кашка, Улагач Кашка ж.б. Кашка - орто кылымдардагы монголдордогу нойон (он миң башы) титулуна дал келген. XIV к. аягында (1399-1445 жж.) кыргыздар Угечи Кашканын (Гүйличи, Мөңкө Темир) жетекчилиги астында ойрот-монгол урууларына үстөмдүккө жетишкендиги белгилүү. Бул титулду кийинки Жунгар хандары да алып жүрүшкөндүгү жөнүндө маалыматтар бар. Мисалы, Чукула-Кашка ж.б. Түрк-осмон тарыхчысы Сейфи Челеби «Таварих»

¹Юдахин К.К. Киргизско-русский словарь. - М.: 1969. - С.363.

аттуу эмгегинде (XVI к. аягы) төмөнкү кызыктуу маалыматтарды келтирет: «Кашкар таранта «кыргыз» аттуу бир эл (уруу) жашайт. Алар моголдор (монголдор) сыяктуу эле көчмөндөр. Кыргыздар көп сандуу уруу (эл), алардын ханы жок, бектери болсо «кашка» деп аталаары маалым». Демек, «кашка» этникалык аталыш жана титул катары кыргыздарда энесай доорунан V-IX кк.) белгилүү.

Тархан (Дархан, Даркан) - байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздардын мамлекеттик мансап термини. Даркан - согуштук куралдарды жасоочу уста ж.б. Дархан (Тархан). 1. Уста, устакана; Дархан 1. Ыйык, аяр, кол тийбес; 2. тарых. Мамлекеттик ар кандай милдеткерликтен бошотулган эркин адам. Дархандар (Тархандар) орто кылымдардан «кол тийбес укугуна ээ болушкан» калктын өзгөчө катары болушкан. Байыркы түрк доорунда темир уста бир элө учурда шамандык жана кагандык милдетти аткаргандыгын аныктаган фактылар бар. Бул мисал темир устанын коомдогу ээлеген ордун чагылдырган. «Манас» эпосунда Даркан деген эпизоддук кейипкер, белгилүү уста баяндалат. Эпостун айрым варианттарында Манас үчүн Даркан ак болоттон кылыч жасап берет. «Tarqan» Э.Пуллиблэнктин пикиринде титул катары эзелки хунну доорунан эле белгилүү болгон. Кытайдын Хань династиясынын доорундагы хуннулардын «шанюй» титулу кытай транскрипциясындагы «tarqan» маанисине дал келет. Бул титул байыркы түрк доорунда да кенен колдонулган. Таш эстеликтердеги жазууларда Тоң-Йокук «бойла бага таркан», ал эми Мочжо жана Дусифу «шад жана абгу» титулдарына ээ болушкандыктары чагылдырылат. Этникалык жана топонимикалык аталыштар катары Дархан (Тархан) кенен аймактык ареалды кучагына камтыйт. Этникалык аталыш адегенде байыркы булгар (болгар) урууларынын курамынан кездешип, конфедерациядагы аристократиялык уруу катары белгилүү болгон. Айрым изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде этногенетикалык жактан «тархан» этноними дунай

болгарлары, венгер, волгалык болгарлар, чуваш жана башкырлардын ортолугундагы этникалык байланыштарды чагылдырат. Түркмөн тилинде бул сөз «мамлекеттин алдында аткарган зор кызматы үчүн айрым милдеткерликтен бошотулгандар» маанисин түшүндүрөт. Жогоруда келтирилген айрым мисалдар «дархан» сөзүнүн баштапкы мааниси «эркин», «кол тийбес», «милдеткерликтен бошотулгандар» дегенди түшүндүрөт деген тыянакка келүүгө болот. Демек, бул термин байыркы көчмөн коомундагы салыктан бошотулган, мамлекеттик кызматкер, эркин аскер адамдарынын соловиесин түшүндүргөн.

Дадас Инан(чор) - кыргыз элчиси. **Чоро** - эпикалык баатырдын максатташтары, чоролору. Кыргыздардын байыркы мамлекеттик, аскердик-башкаруу наамы. Ойрот-калмак (Жунгар) мифологиясында да көптүк түрдө «чорос», «цорос» деген дербет жана жунгар княздарынын байыркы ата-бабалары катары айтылат. Ойроттордо - (жунгар калмактары) «цор», ортоңку кыпчак тилинде - «чора», «шора», «чоро» терминдери «баатыр» деген маанини билдирген. Чыгыш теги боюнча байыркы түрктөрдүн (кыргыздардын) мамлекеттик, аскердик-башкаруу наамы болуп эсептелген «чур» (чор), (чура) «чора» сөзү байыркы фарси тилинде «жоокер, «баатыр» деген түшүнүккө ээ, бирок соңку мезгилдеги түрк тилдеринин өнүгүү баскычтарында (байыркы кыргыз доору) титул катары (хан менен бектин ортосундагы) мансаптык даражаны аныктагандыгы маалым. Чур (чор), (чура) чоро титулунун негизинде ошол байыркы доордон баштап эле көптөгөн адам аттары белгилүү болуп, күндөлүк турмушта колдонулуп келген. Буга байыркы түрк руникалык жазмаларында чагылдырылган Агуш Чур (Чоро), Бег Чур (Чоро), Ил Чур (Чоро), Кара Чоро өңдүү ысымдар күбө. Чоролор өз алдынча уруулар катары XIII к. эскериле баштайт. Изилдөөчүлөр чоростордун бир бөлүгү XIII к. Чыгыш Түркстандан Чагатай улусуна журт которгондугун жазган. Чоростор Моголистандын (өзгөчө Чыгыш

Түркстанда) саясий турмушуна активдүү катышкан. Захреддин Бабур өзүнүн мемуарларында («Бабур-намэ») Моголистандын аймагында чорос аттуу уруунун болгондугун тастыктайт. Жунгар (дэрбет) хандарынын басымдуу көпчүлүгү «чорос» аттуу аристократиялык (ак сөөк) уруудан чыгышканы маалым. Муну «Илэтхэл Шастирден» башка монгол жана калмак булактары да тастыктайт. Жунгар хандыгы коомдук-саясий түзүлүшү жагынан башында хан турган негизги төрт ойрот уруусунун союзу болгон. Ар бир уруунун башчысы тайджи (да-тобцзи) деп аталчу. Чорос уруусунун чоң тайджиси уруулук бирикменин жетекчиси болуп, бир эле учурда хан деп да аталган. XIV к. аягында (1399-1445 жж.) кыргыздар Угечи Кашка (Гүйлүжү, Мөңкө Темир) жетекчилиги астында ойрот-монгол урууларына үстөмдүккө жеткендиги белгилүү. Демек, Угечи Кашка ойрот-калмак урууларын бириктирген кыргыздын чоро(с) уруусунан чыккан деген жыйынтыкка келүүгө болот.

6. Жоокуусол. Кыргыз элчисинин аты-жөнү. Макелек Өмүрбай башкача мааниде чечмелөөгө аракет жасаган. Биздин пикирде, «Жоо» - энчилүү ат, «Куу» - Куу уул, Сол Канат кыргыздардын легендарлуу бабасы санжыралык маалыматтарда), «сол» - сол канат кыргыз уруулук бирикмесинин жетекчиси, башкы бийи, аскер башчысы дегенди туюнтат.

7. 843-ж. жалган курандын 15-күнү (февраль айы)

8. Сулала. ар.-ур. доор, династия деген маанини туюнтат. Тан императорлугу башкарган доор (618-907 жж). Тан сулаласы, Тан династиясы деп аталары маалым.

9. Макелек Өмүрбайдын түшүндүрмөсүндө Тан мезгилиндеги «кыргыз» этнониминин аталышы «шажаз» формасында берилген. Арийне, чет өлкөлүк жана ата мекендик тарых, түркология жаатындагы илимий адабияттарда Тан доорундагы «кыргыз» этнониминин кытайча берилиши «хягас», «хягасы» түрүндөгү аталышы жазылып келери маалым.

10. Бул каттардын Кыргыз каганатынын аскерлеринин азыркы Монголия, Чыгыш Түркстан, ага чектеш жерлерде каратып алгандан кийин, кыргыз аскерлеринин Тан мамлекетинин чектерине чукулдап кирип келишкенде интенсивдүү жазыла баштаганын байкоого болот.

11. Тайцзуң (Лишиминь) - Тан династиясын негиздөөчүлөрүнүн бири. 627-ж. атасы Ли Юаньдын ордуна (627-649-жж.) тактыга олтурган. Тайцзуңдун тушунда борборлошкон мамлекет түптөлүп, активдүү дипломатиялык-саясий алакалар ишке ашырыла баштаган. Император Тайцзуң (Лишиминь) Кыргыз каганаты менен алака түзүү максатында 632-ж. жогорку даражалуу элчиси Ван и-Хуну атайын расмий иш сапары менен жөнөткөн. Бул маалыматтар боюнча кыргыз-кытай дипломатиялык-расмий алакалары VII к. баш чендеринде эле кызуу жүргөндүгүн байкоого болот. Тан династиясынын жаңы тарыхында 643-ж. Чаньянь шаарында Тан императорунун мамлекеттик-расмий кабылдоосунда кыргыз каганы Шибөкүй Ачжан болгондугун баян этет. Жогорку мартабалуу кыргыз каганына кытай салты боюнча аскердик-башкаруу наамы, титулу ыйгарылган. Тяньбао башкарган мезгилине чейин (742-755) Кыргыз каганатынан да элчиликтер тынымсыз келип турган. Кытай жыл баяндары 643, 648, 653, 675, 708, 711, 722, 723, 724, 747-ж.б. жылдары келген кыргыз кагандарынын элчиликтери жөнүндө маалыматтарды чагылдырат.

12. II Чыгыш Түрк каганатына каршы Кыргыз-Кытай (Тан), Кыргыз-Тибет, Кыргыз-Түргөш аскердик союздары түзүлгөн.

Бул согуштук-саясий бирикмелерге аз сандуу карлуктар, - аздар ж.б. уруулук бирикмелер, мамлекеттер да катышкан. Бул аскердик союздардын түзүлүшүн VII - VIII кк. өтө активдешкен элчилик алакалардан байкоого болот. Дал ушул саясий кырдаалда Барсбек (туулган жылы, болжол менен 640-жыл) сыяктуу атактуу кыргыз кагандары та-

рыхый аренага чыгышты. Мамлекеттин каганы, көрөгөч саясатчы, тажрыйбалуу аскер жетекчиси Барсбек каган II Чыгыш Түрк кагандыгына жана анын басып алуу саясатына каршы согушка даярданып, жогоруда аты эскерилип өткөн мамлекеттер менен аскердик-саясий алакаларды жүргүзө баштаган. 711-ж. айыгышкан кармашуулардын биринде Барсбек каган баатырларча курман болгондугу маалым. Кыргыздар өз мамлекеттүүлүгүн сактап калышкандыгын Тан империясына мамлекеттик-расмий иш-сапары менен барган 708, 711, 722, 723, 724, 747-жж. Кыргыз элчиликтеринен көрүүгө болот. Анткени, элчилик мамлекеттин жана анын башчысынын атынан гана барары дүйнөлүк дипломатиялык практикадан белгилүү.

13. Кытай императорлорунун өздөрүн карапайым калктан, башка элдерден айырмалоо максатында «Күндүн баласы», «Асмандын баласы» ж.б. деген эпитеттерди колдонуусу кадыресе салт болот. Кытайдын Жун Го (Борбордук же Ортолук мамлекет) деп аталып калышы ошол себептерден улам келип чыккан. Бул наамдар Кытай династияларынын дээрлигинде таандык көрүнүш, адат катары кабыл алынган.

14. 643-ж. Кытайдын Тан императорунун атайын расмий кабылдоосунда Кыргыз каганы Шибөкүй Ачжан (Шыбакай Ажан) болгондугу белгилүү. Жаңы түптөлүп жаткан кытайдын Тан династиясы менен Кыргыз каганатынын ортосунда дипломатиялык алакалар негизделген. Кытай салты боюнча жогорку мартабалуу кыргыз каганы Шибөкүй Ачжанга сол канат аскер башчысы, кыргыздар өлкөсүнүн башкаруучусу ж.б.у.с. наамдар ыйгарылган.

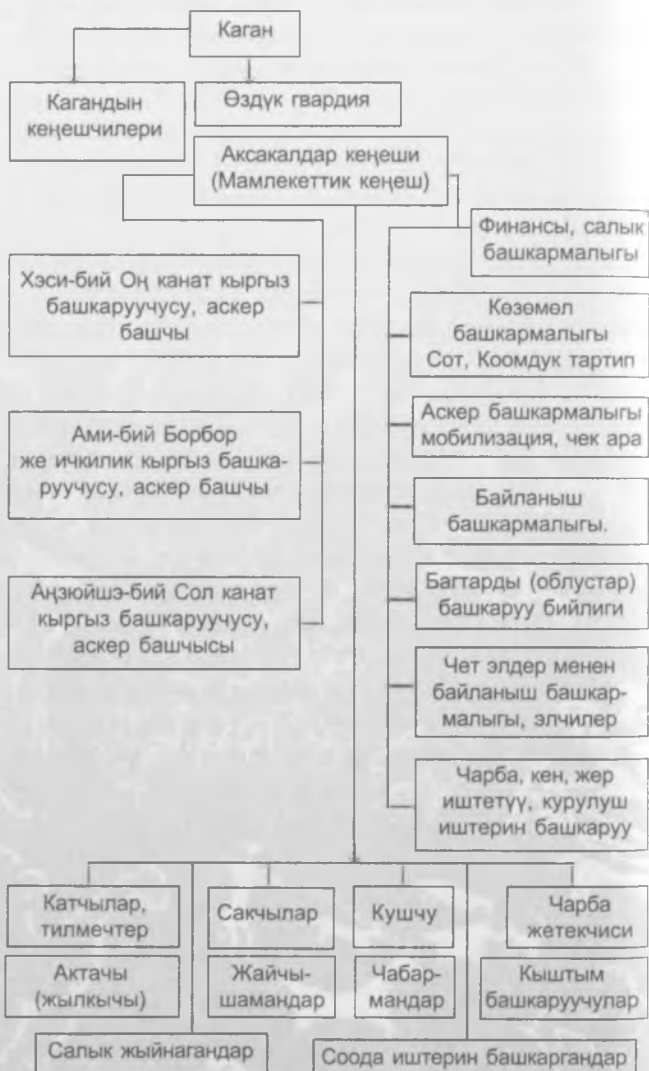
Кыргыз каганатынын мамлекеттик түзүлүшү (6-13 кк.)

Мамлекеттин каганы, башкы аскер жетекчиси;

1. Башкы диний ритуалдарды уюштуруучу, башкаруучу шаман;

2. Башкы элчи;

3. Башкы темир уста;



15. Тутук - ээлик, мамлекет, «Кыргыз ээлиги», Кыргыз мамлекети» дегенди туюнтат.

16. Туанбо мезгили. Григорян (азыркы жыл санагы) жыл санагы боюнча 742-755-жж. туура келет. 745-ж. Уйгур кагандыгы негизделген соң, кыргыз-кытай дипломатиялык алакалары убактылуу токтогон. Жазма маалыматтар 643, 648, 653, 675, 707, 709, 711, 722, 723, 724, 747-жж. элчилик алакалар интенсивдүү улангандыгын чагылдырат.

17. Жаанда - бул ааламда. Ир. жахан.

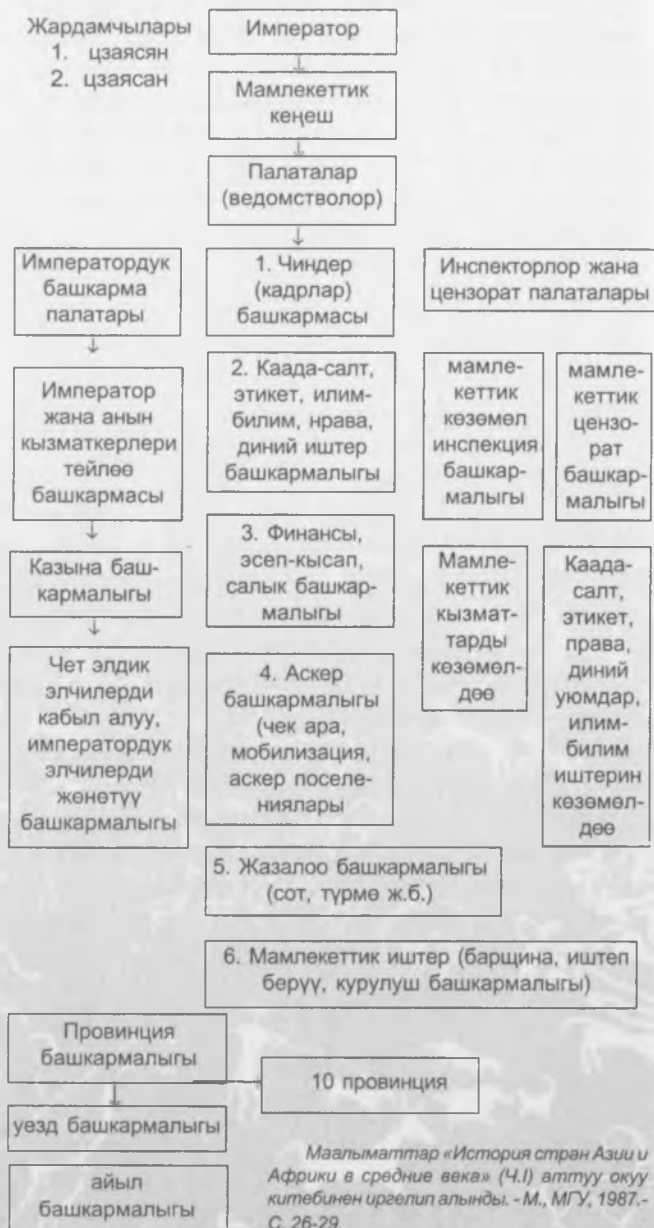
18. Кумдук - чөл деген мааниде. Кыргыздар уйгурларды талкалаганда, акыркылардын бир бөлүгү Гоби чөлүнө кире качууга аргасыз болушкан. Кыргыз каганаты менен Тан династиясынын мамлекеттик чек арасынын негизги бөлүгү табигый чек ара аркылуу, чөл аймактары боюнча өткөн.

19. Аймактардын аттары

20. Каныш. Каныша Тайхы. Уйгур каганына күйөөгө берилген кытай канышасы. Уйгур кагандыгы талкалангандан соң туткундалган каныша Тайхыны Кыргыз каганы төркүнүнө, Тан императоруна кербен курап, сакчылардын коштоосу астында жөнөтөт. Кербенге жолдо качкын уйгурлар кол салып, кыргыз сакчыларын өлтүрүп, кербенди талап-тоношуп, каныша Тайхыны туткундап алышкан. Бул окуя болжол менен 839-840-жж. таандык. Мамлекеттик-расмий каттарда бул окуялар жана Кыргыз каганын алкаган саптар бир нече ирет эскерилет. Кыргыз каганы туткундалган каныша Тайхыны өз төркүнүнө салтанаттуу жөнөтүү менен бирге, жаңы кошунага карата болгон мамилесин чагылдырган.

21. Тайулан аймагынын губернатору Лиу Мийанйу өз аскерлери менен кыргыздардан аман калган уйгурларды жазалоо жумуштарын ишке ашырган. Тан мамлекети аймактык-административдик бөлүнүүдө 10 провинциядан турган. Провинциялар өз кезегинде уездерге бөлүнгөн.

Тан (Кытай) династиясынын мамлекеттик түзүлүшү (7-10кк.)



22. Бул жерде император өзүнүн ата-тегин Кыргыз каганынын ата-бабасы менен жалпылыкта карап, тууган-туушкандык сезимин билдирип, достук алакалыкта жашоого чакыргандыгын билдирет. Албетте, император Кыргыз каганына атактуу аскер башчы, мамлекеттик Ли Лин жөнүндө эске салгандыгы көрүнүп турат. Бул маалыматтар Кыргыз мамлекетиндеги кагандык бийлик мурас катары муундан-муунга өтүп тургандыгынан кыйыр кабар берери бышык.

23. Салмоор - кыргыз жоокерлери согуш мезгилинде колдонгон таш атуучу куралы.

24. Хонндордун Теңиркуту. Хуннулардын падышасы, шаньюю. Теңиркут – Көк Теңирдин уулу, куту дегенди туюнткан. Алардын ичинен белгилүүлөрү кытай жыл баяндарында Модэ Шаньюй, Чжи-чжи шаньюй деген аттар менен белгилүү болушкан.

25. Нойун. Орто кылымдардагы монгол урууларындагы (Чынгыз хандын мезгили), халха жана барга монголдорундагы аскердик башкаруу бийлик ээсинин наамы. Нойондор бир эле учурда өз элин башкаруу менен бирге, аскер жетектөөгө милдеттүү болушкан. Нойон титулу XVIII к. баш чендерине чейинки Энесай кыргыздарында да белгилүү административдик-башкаруу наамы болгон.

26. Ли Лин (Ли Лиң) - б.з.ч. 98-ж. хуннуларга колго түшүп, туткундалган кытай (Хань доору) аскер башчысы. Хуннулар Ли Линди Кыргыз мамлекетине (Гяньгун) башчы кылып дайындашкан. Мамлекеттик чыккынчы деп жалаа жабылган Ли Линди күнөөсүз экендигин коргоп чыккан Сыма Цяндь («Ши цзи» - «Тарыхтар жыйнагы» чыгармасынын автору) б.з.ч. 98-96 жж. Түрмөгө камап, жазалашкан. Сыма Цяндьдин жеке пикиринде (Сыма Цянь - мамлекеттик министрдин кызматын аткарган) Ли Лин мамлекеттик ишмер, Хань (б.з.ч. III - б.з. III кк. жашаган мамлекет) патриот болгон.

27. Оорактуу - сыймыктуу деген мааниде.

28. Тан императору Кыргыз каганын, мамлекетин теб укуктуу өнөктөш катары таануу ме-

нен бирге, Кыргыз каганатын жакшы кошуна болууга (чек арага кол тийбестик ж.б.), белгилүү согуштук-саясий жагдайлардан улам (кыргыз-уйгур согуштары) үзүлүп калган соода-сатык, экономикалык алакаларды калыбына келтирүүгө үндөгөн.

29. Жао Фан. 843-ж. Кыргыз каганатына мамлекеттик-расмий иш сапары менен жөнөтүлгөн Тан династиясынын улуу даражалуу элчиси.

30. Кепелет - кепилдик.

31. Мансаптык кызмат наамы жазылган мамлекеттик (императордук) жардык кагазы.

32. Император соңку каттарында Чженьгуань мезгилиндеги (627-649/50-жж.) кыргыз-кытай алакаларына басым жасалгандыгы көрүнүп турат.

33. Расмий каттын бул саптарында дипломатиялык чебер кытмырлык байкалып турат. Анткени, Кыргыз - Тан (Кытай) алакалары Уйгур кагандыгы пайда боло элекке чейинки мезгилде эле (643, 648, 653, 675, 707, 709, 711, 722, 724, 747-жж.) калыптангандыгы Кытай императорлук тарыхнаамасында белгилүү болгон. Тан империясы өз кезинде Уйгур кагандыгында оор салык төлөп тургандыгы маалым. Каттардан ошол доордогу мамлекеттер, бирикмелер арасындагы алакаларда дипломатиялык өтө чебер ыкмалар колдонулгандыгын байкоого болот.

34. Айың - айып-күнөө, нааразы болуу.

35. Катаң - атайын бекем, чың коргонуу, бөгөт коюп коргонуу.

36. Каттын мазмунунан кыргыздардын Борбордук Азияга толук үстөмдүк орнотушкандыгын, мындан Тан башкаруучулары да кооптонуп, чочулагандыктарын байкоого болот.

37. Абагер чектирип - атайын убара кылып деген мааниде.

38. Хуннулардын башкаруулары.

39. Бул жерде хуннулар жана алардын мамлекети жөнүндө сөз болуп жатат. Кытай императорлору өздөрү негиздеген династиялардан мурдагы мамлекеттерди жана алардын башкаруучуларын ата-бабалары, өздөрүн ошол мамле-

кеттердин мураскорлору катары эсептешкен салты болгон. Кытай династияларынын мамлекеттик башкаруу салты боюнча мамлекеттик чек арасы таптакыр чектешпеген алыскы өлкөлөрдү, элдерди өздөрүнө көз каранды, вассал, салык төлөөчү катары карашкан. Чындыгында, иш жүзүндө андай болгон эмес. Кытай династиялары көпчүлүк учурда (мисалы, хуннуларга, түрктөргө, уйгурларга ж.б.) оор салык төлөп турууга аргасыз болушкан. Кытай императорлору «бөлүп-жарып бийлик жүргүз» деген ыкманы кенен колдонушуп, көчмөндөрдү өздөрүнүн колу менен жок кылуунун аракеттерин жасашкан. Мамлекеттик-расмий наамдардын көпчүлүгү дал ошол максатта ыйгарылгандыгы тарыхый жана илимий булактардан маалым.

40. Теңир хахан - Теңир каган. Ыйык, тектүү каган, Көк Теңирдин колдоосуна ээ болгон башкаруучу. Бул наам кыргыз кагандарына карата да айтылган.

41. Жиан күн. Кыргыз каганатынын аталышынын Тан династиясынын жыл баяндарындагы кытайча жазылышы (Цзяньгунь).

42. Бесир - катчы, императорлук жарлыктарды жарыялоочу кызматкер.

43. Жиң су. Императордун каада-салт, этикет, илим билим, нрава, диний иштер башкармалыгынын (палата) катчысы.

44. Өтүнө - арендага, убактылуу колдонуу, пайдалануу үчүн алуу.

45. Хуаша - орто түздүк. Тан кытайынын ички аймактары.

46. Тойторуп - багынтып, моюн сундуруп, көзөмөлдөп деген мааниде.

47. Жайсаң. Монг.-калм. Зайсан. Уруу же уруулук топтун башчысы, бир эле учурда кол башчы. XVIII к. баш чендерине чейин энесайлык кыргыздардын мамлекеттик башкаруусундагы кызмат наамы, титулу болгон. Бул титул князь, нойон деген сөзгө маанилеш келген.

48. Сөздүн мааниси түндүктөгү Чоң Жетиген жылдыз тараптагы аймактар жөнүндө болуп жатат. Жетиген - шамандардын түшүнүгүндө «жети кудай», «жети шаар» дегенди да туюнткан. Арийне, муну дал ошол доордогу Өтүкен (Йетикен) топоними менен параллель кароого болот. Өтүкен - тарыхый маалыматтарда Чыгыш Хангайдагы токойлуу тоо кыркалары катары чагылдырылат (стратегиялык) жактан маанилүү район түрктөргө, уйгурларга, андан соң кыргыздарга азыркы Түштүк Сибир, Монголия, Түштүк-Батыш Манжуриянын аймактарына, толук үстөмдүк кылууну, Кытай түздүгүнө көзөмөл орнотууга камсыз кылган.

49. Кыргыз каганынын жана мамлекетинин асабасы, туусу.

50. Каттын маанисинде кыргыз каганы Тан императоруна карата жазылган мамлекеттик расмий кайрылуусу ошол учурдагы кыргыз тилинде (рун сымал кыргыз арибиндеги жазуу маданияты) жазылганы байкалып турат. Император кыргыз жана кытай тилдерин бирин экинчисине которууда айырмачылыктар болоорун белгилеген. Чындыгында эле, каттардын мазмунуна карап, кыргыз кагандары мамлекеттик иш кагаздардын өздөрүнө таандык жазуу менен жогорку чеберчилик, илим-билим сиңген ынтаа менен жазышкандыктарын сезип, туйганга болот.

51. Кара арабалуулар. Кытай жыл баяндарындагы Каңды (Кангүй), Усун, Теле, Түрк ж.б. көчмөндөрдүн жалпы аталышы.

52. Жав Фан - кыргыз кагандарына расмий ишсапары менен келген кытай элчисинин аты-жөнү.

53. Куча аймагы.

54. Кытай императорлору VII к. тартып Тан династиясынын падышалык сарайына расмий ишсапары менен келген кыргыз каганынын элчилерин (Шибөкүй Ачжандан мезгилинен тартып, 643-ж.) жогорку даражадагы сый-урмат, атайын каада-салт, этикет менен тосуп алышканы белгилүү.

55. Кытай императорунун каттарындагы айтылган соңку дубай-саламдардын мазмундарына Караганда Кыргыз кагандары өз каттарында каганаттын мамлекеттик министрлери, аскер башчыларынын ж.б. аттарын эскеришкен.

56. Кытай тарыхнаамасы императордун сарайына элчилик сапары менен келген өкүлдөрдү «салык тапшыруучу», алардын өлкөлөрүн, элдерин «баш ийген салык төлөөчүлөр» деп жазат. Ириде, бул баяндар ошол учурдагы саясий реалдуулуктан таптакыр алыс болгон.

57. Бакпай - карабай.

Түшүндүрмөлөрдү даярдагандар:

т.и.д., профессор **А.А.Асанканов;**

т.и.к., доцент **О.К.Каратаев;**

п.и.к., доцент **Ү.Б.Култаева**

СОҢКУ СӨЗ

(VII-X кк. Кыргыз-Кытай алакалары)

Бул китепчеде кыргыздардын орто кылымдардагы саясий тарыхын, аскердик-дипломатиялык алакаларын чагылдырган, ошол доордун купуя сырларын баяндаган тарыхый баалуу булактарга назарыңыз түшөт. Согуштук-саясий ж. б. окуяларга жык толгон бабаларыбыздын, Кыргыз мамлекетинин узак, ары нарктуу тарыхы өзүбүздүн ата мурасыбыз болгон Энесай, Талас ж.б. жазууларда¹, мусулман булактарында², грек тилиндеги жазууларда,

¹ Рун жазуулары. VI-XIII кк. кыргыздар колдонгон жазуу маданияты. Соңку иликтөөлөр Энесай (Тоолуу Алтай, Тува, Хакасия, Краснояр ж.б.), Талас, Кочкор аймактарындагы аска, моло таш беттериндеги чегерилип түшүрүлгөн рун сымал жазууларды кыргыздар ойлоп таап, иштеп чыгышкандыктарын айгинелөөдө. Бул жазуу системасы ошол доордогу кыргыз тилинин керектөөлөрүн толук канааттандырган. Ислам динин кабыл алышкандан соң, кыргыздар араб арибин пайдалана башташкан.

² Араб-фарси тилдүү булактар. Айрым адабияттарда мусулман булактары деп жазылып жүрөт. Кыргыздар жөнүндө маалыматтар Ал-Истахри, «Худуд ал-алам» («Аалам чектери»), Бекран, Абд ар-Раззак Самарканди, Гардизи, Ал-Марвази, Махмуд Кашгари, Рашид-ад-Дин, Абул Фази, Сейф ад-Дин Аксылык ж.б. эмгектеринде чагылдырылат. Бул булактардын басымдуу бөлүгү IX-X кк. чектерине, андан соңку мезгилдерге таандык. Кыргыздар араб, фарси тилдүү булактарда ислам дининин VIII-IX кк. чыгышка карай жылышынан соң эскериле баштаган. Мусулман булактары боюнча ата мекендик окумуштуулар Б.Солтоноев, Ө.К.Караев, А.М.Мокеев, З.Э.Эралиев, Т.К.Чороев, М.Ч.Кожобеков ж.б. атайын иликтөөлөрү бар.

кытай жыл баяндарында³ чагылдырылып келери илим чөйрөсүнө маалым. Бул тарыхый жазма булактар ата мекендик жана чет элдик окумуштуулар тарабынан жетишерлик деңгээлде иликтенип келет. Ырас, кыргыздардын тарыхынын мындай кенен аралдагы булактарда чагылдырылышы, бабаларыбыздын саясий чоң окуялардан, кубулуштардан четте калышпагандыктарын туюнтары маалым.

Түрк-монгол тилдүү элдердин ичинен тарыхта эң алгач ирет эскерилген кыргыздар гана өзүнүн атын, байырлаган ата-баба жерлерин, салттуу маданиятын, тилин сактап калышты. Байыркы жана орто кылымдардагы кыргыздар тууралуу маалыматтар бабаларыбыз өздөрү колдонгон рун жазуусунан сырткары, кытай жыл баяндарында (летопись) сакталып келет. «Ши цзи» (Сыма Цяндын «Тарыхтар топтому»)⁴, «Цянь Хан Шу» («Эрте доордогу Хань

³ Кытай жыл баяндары. Кытайдын Хань (б.з.ч.III- б.з. III кк.), Вэй, Суй, Тан (VII-X кк.), Сун, Юань (XIII-XIX), Мин, Цинь династияларынын тарыхын чагылдырган жыл баяндары. Императорлордун, алар башкарган династиялардын (сулала) саясий, экономикалык, этникалык тарыхын баяндаган мамлекеттик-расмий иш-кагаздарында өлкөгө чөктөш жашаган көчмөн, отурукташкан элдер, мамлекеттер, андагы жашаган калк, тили, кулк-мүнөзү, чарбасы, аймактардын табигый шарттары ж.б. терең иликтөөлөргө алынат. Кытай императорлорунун сарайында тышкы иштер башкармалыгы иштеп, атайын жөнөтүлгөн мамлекеттик чиновниктер, алыскы жана жакынкы өлкөлөрдөн келген элчилер, соодагерлердин керектүү маалыматтарды топтошкон. Бул жазуу булактарында кыргыздар, Кыргыз мамлекеттери, анын этникалык тарыхы, этногенези боюнча баалуу маалыматтар бар. Бул маалыматтардын бир кыйла бөлүгү орус ж.б. тилдерге которулган. Н.Я.Бичурин, С.Е.Яхонтов, В.С.Таскина, Н.В.Кюнер, А.Г.Малаявкин, Г.Г. Супруненко, Т.Бейшеналиев, Е.Кычанов, М.С.Иманалиев, М.Ху Чженхуа, Э.Кареев, К.Жусаев ж.б. котормолору, жазган эмгектеринин кыргызтаануу үчүн мааниси зор.

⁴ Сыма Цянь - кытайдын улуу тарыхчысы. «Кытай элинии тарыхынын атасы» деген ат менен да илим чөйрөсүнө маалым. Таланттуу тарыхчы, мамлекеттик ишмер б.з.ч. 145-ж. туулган. Анын өмүрү жана чыгармачылыгы, мамлекеттик ишмердүүлүгү Биринчи же Батыш Хань династиясынын гүлдөп-өнүгүп турган мезгилдерине (б.з.ч. 206-б.з. 25- жж.) туура келет. Бул мезгил

династиясынын тарыхы»), Тан династиясынын хроникаларында, «Тайпинь хауньюйцун» («Тайпин башкаруу доорундагы дүйнөнүн сүрөттөлүшү»), «Цзю Таншу» («Тан династиясынын жаңы хроникасы»), «Ляо ши» («Ляо Кидан мамлекетинин тарыхы»), андан соңку жазма булактарда баа жеткис маалыматтар бар. Бул жазма булактардын айрымдарынын мазмуну бир жактуу мүнөзгө ээ болгондугуна карабастан этникалык маанидеги орчундуу маалыматтарды өз кучагына камтыйт. Арийне, аталган жазма булактарда Кыргыз мамлекети жана мамлекеттүүлүгү жөнүндө да кабарларды табууга болот. Бул ошол катаал доорлордогу, бат өзгөрүүлөргө учурап турган саясий чөйрөдөгү кыргыздардын жана Кыргыз мамлекетинин ээлеген салмактуу ордун чагылдырары ырас.

Бул эмгек VII-X кк. кыргыз-кытай мамилелерин чагылдырган Кытайдын Тан (Тхан) династиясынын⁵

атактуу император У-динин башкарган дооруна (б.з.ч. 140-б.з. 87-жж.) туура келет. Улуу тарыхчы байыркы Кытайдагы элдин турмушун, мамлекеттик башкарууну, чет элдер менен алакаларды өз көзү менен көргөн. Улуу тарыхчынын балалык чагы Лунмынь (Шэньси провинциясы) деген тоонун этегинде өтөт. Анын атасы да императорлорго ак дилинен кызмат кылган адам болгон. Негизинен Сыма Цяндын ата-бабалары тектүү жердин адамдары болушкандыгы маалым. Улуу тарыхчынын инсан катары калыптанып өнүгүшүнө, өз учурундагы эң мыкты билимге ээ болуусуна атасы Сыма Тан, императордук бай китепкана (жыл баяндары) негизги ролду ойногон. Мамлекеттик кызматка өткөн Сыма Цянь өлкөнү толук кыдырып чыгат. Б.з.ч. 110-ж. атасынын айткан керээзи Хань доору жана ага чейинки жашаган мамлекеттер, кошуна өлкөлөр, элдер, алардын чектери жөнүндө жаза баштайт. Б.з.ч. III к. Кыргыз мамлекети жөнүдөгү эң алгачкы маалыматтарды кагаз бетине түшүргөн. Автордун өзүнүн айтуусу боюнча эмгектеринин жалпы көлөмү 130 бап, 526 500 иероглифтен турган. «Негизги жазуулар» («Бэнь Цзи») - 12 бап, мезгилдик жадыбалдар («Бяо») - 10 бап, тарактаттар жана сүрөттөп жазуулар («Шу») - 8 бап ж.б. турган. Улуу тарыхчы жана мамлекеттик ишмер б.з.ч. 87-ж. дүйнөдөн кайткан.

⁵ Тан (Тхан) мамлекети. 618-ж. Ли Юань тарабынан негизделип, 907-ж. чейин жашаган династия. Кыргыз каганаты жана кагандары бул династия менен өтө тыгыз алакаларды жүргүзүшкөн.

императорлорунун кыргыз кагандарына жазган мамлекеттик-расмий өңдүү саясий-дипломатиялык каттарына арналган. Бул тарыхый-дипломатиялык баалуу иш-кагаздары кытайлык кыргыз боордошубуз профессор Кармыштегин Макелек Өмүрбай⁶ тарабынан кытай тилинен тике кыргызчага которулуп, ушул тапта дүйнөлүк прогрессивдүү коомчулук белгилеп жаткан Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн улуу мааракесине үлкөн белек болуп калды. Ооба, ошол тарыхый эстеликтерди кыргыз инсанынын көзү менен карап, жүрөгү аркылуу сезгенде гана нарктуу нукура тарыхыбыз чын, реалдуу тарыхка айланат эмеспи. Кытайлык кыргыз боордошубуз Макелек Өмүрбай жалпы улутубуз үчүн ат көтөргүс иш, үлкөн милдетти аткалды. Профессор Макелек Өмүрбайдын бул котормосун толук кандуу, жыйынтыкталган эмгек катары кароого болот. Котормо иш жөнөкөй, жатык тил менен аткарылган. Каттарды жана ага кошумча жазылган жолдомолорду терең ойлонуп окуган окурман IX-к. Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн тарыхын (каттарда VII-VIII кк. таандык, кыргызтаануу үчүн маанилүү маалыматтар бар) көңүрү жана ар тараптуу түшүнүүгө мүмкүнчүлүк алат. Бул каттардан ошол мезгилдеги кыргыздардын тышкы дипломатиясын, саясий абалын, социалдык-экономикалык өнүгүшүн, жашаган чөйрөсүн ж.б. жалпы жөнүнөн түшүнүк алууга болот. Кыргыз-кытай мамлекеттик, саясий-дипломатиялык алакалары б.з.ч. III к. эле башталганы. Бул маалыматтар Хань династиясынын жыл баяндарында чагылдырылат. «Ши цзи», «Цянь Хань Шу» жыл баяндарында кыргыз ж.б. элдердин, уруулардын жайгашкан аймактары, Хань

⁶ Профессор Кармыштегин Макелек Өмүрбай Кытай Эл Республикасынын Шинжаң Автономиялуу районундагы Үрүмчү шаарында жашайт. «Тил жана котормо» журналынын кыргыз бөлүмүнүн башкы редактору, «Кытайча-кыргызча сөздүктүн» башкы түзүүчүсү. Кытайлык кыргыз боордошторубуздун тилинин, маданиятынын өнүгүшүнө зор салым кошуп келе жаткан белгилүү коомдук-маданий ишмер.

мамлекетинин чектерине чейинки аралыктары, кыргыз-хунну алакалары, бат өзгөрүп турган согуштук-саясий кырдаал жөнүндө баян этилген. Хань династиясынын негизги атаандашы болгон хуннулар, б.з.ч. I к. өз мамлекеттүүлүгүн калыбына келтирген кыргыздар жөнүндө эскерилет.

Кыргыз-кытай алакалары түрк каганаттарынын (VI-VII кк.) доорунан тартып, Вэй, Суй, өзгөчө Тан династиясынын жашаган доорунда күч ала баштайт. Бир нече кылымдарга созулган бытырандылыктан, урандыдан ж.б. кесепеттерден кытайлар VII к. баш чендеринде (618 ж.) борборлошкон Тан мамлекетин негиздешкен. 581 - ж. негизделген Суй династиясы кулагандан соң, аскер башчысы Ли Юань түрк тилдүү уруулардан куралган атчан аскерлердин жардамы менен бийликти тартып алган⁷. Чаньянь шаарында өзүн император деп жарыялаган. Чындыгында эле, Кытай жыл баяндарында (б.з. III-VII кк.) кыргыздар тууралуу маалыматтардын сейрек учурашына б.з. 220-ж. Хань мамлекетинин кулашынан тартып, төрт кылымга созулган саясий-экономикалык бытырандылык да негизги ролду ойногон.

Император Ли Юандын саясатын уулу Ли Шимин (Тейцзун) улантып (627-649\50-жж.), Кытайды биротоло бириктиргенден соң такка олтурат. Дал ушул мезгилден тартып Тан императорлорунун саясий-дипломатиялык жигердүү иш-аракеттери башталат. Кыргыз-кытай алакаларынын калыптанып, өнүгүүсүнө Тан императорлору өздөрү демилгечи болушканы ырас. Түрк каганаттары, телелер (төөлөстөр), Тибет, Түргөш мамлекеттери Тан империясы үчүн өтө коркунучтуу, күч-кубаттуу атаандаштар эле. Дал ушул шарттарда Тан мамлекетине согуштук-саясий күчтүү союздаш зарыл болучу.

⁷ Ли Юань - Тан (Тхан) династиясынын негиз салуучусу, Суй династиясы учурунда түндүк провинцияларда аскер башчысы кызматын аткарган. Тактыда 618-627 жж. олтурган, анын тушунда борборлошкон мамлекет калыптанып бүткөн. Ал дүйнөдөн кайткандан соң, такка уулу Ли Шиминь (Чженьчуань) олтурган.

II Чыгыш Түрк каганатына каршы Кыргыз-Тан, Кыргыз-Тибет, Кыргыз-Түргөш аскердик союздары түзүлгөн. Бул согуштук-саясий бирикмелерге аз сандуу карлуктар, аздар ж.б. уруулук бирикмелер, мамлекеттер да катышкан. Бул аскердик союздардын түзүлүшүн VII -VIII кк. өтө активдешкен элчилик алакалардан байкоого болот. Дал ушул саясий кырдаалда Барсбек (туулган жылы, болжол менен 640-жыл) сыяктуу атактуу кыргыз кагандары тарыхый аренага чыгышты⁸. Мамлекеттин каганы, көрөгөч саясатчы, тажрыйбалуу аскер жетекчиси Барсбек каган II Чыгыш Түрк кагандыгына жана анын басып алуу саясатына каршы согушка даярданып, жогоруда аты эскерилип өткөн мамлекеттер менен аскердик-саясий алакаларды жүргүзө баштаган. 711-ж. айыгышкан кармашуулардын биринде Барсбек каган баатырларча курман болгондугу маалым. Кыргыздар өз мамлекеттүүлүгүн сактап калышкандыгын Тан империясына мамлекеттик-расмий иш-сапары менен барган 708, 711, 722, 723, 724, 747-жж. Кыргыз элчиликтеринен көрүүгө болот. Анткени, элчилик мамлекеттин жана анын башчысынын атынан гана барары дүйнөлүк дипломатиялык практикадан белгилүү.

Цянь Юань (758-759 жж.) башкарган мезгилден кыргыз-кытай мамилелери бир кыйла мезгилге токтоп калган. Себеби, Борбордук Азиядагы негизги үстөмдүк Уйгур кагандыгына өткөн⁹ Уйгурлар, кар-

⁸ Барсбек, Ынанчу Алп Билге. VII-VIII кк. кыргыз каганы. Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгына каршы күрөшүү үчүн өзүнүн Эрен Улук деген элчиси баш болгон өкүлдөрүн Тибетке жиберген. Барсбек 711-ж. түргөштөрдүн башчысы Сакал-каган менен бирдикте Чыгыш-Түрк кагандыгына согушка даярданган, бирок Капаган каган тезинен Көгмөн тоосун ашып, Барсбектин ордосуна кол салган.

⁹ Уйгур кагандыгы (745-840-жж.). Борбордук Азиядагы түрк ж.б. тилдүү урууларды бириктирген көчмөн мамлекет. Кыргыздардын жана уйгурлардын ортолук аралыгы өтө узак болгону менен кытай жыл баяндары эки элдин тили, каада-салты өтө жакын экендиктерин эскерет. Уйгур кагандыгын негиздөөчүлөрүнүн бири Элетмиш-билге (747-759-ж.) болгон.

луктар, басмылдар биргелешип кулаткан II Чыгыш Түрк кагандыгынын урандыларында Уйгур мамлекети пайда болот. Бул кагандык (745-840) күчкө толуп турган мезгилде Тан династиясы да зор салык төлөөгө мажбур болгон. Кыргыздар өздөрүнүн күчтөрүн карлуктар, чиктер жана түрк урууларынын калдыктары менен бириктирип, уйгур каганы Элетмиш билгеге (747-759-жж.) каршы күрөштү башташкан эле. Бирок, каган союздаштарды жалгыздап талкалап. 758-ж. кыргыздар Уйгур кагандыгынын бийлигин формалдуу таанып калышат. 795-жылдан кыргыздар көз каранды эместик үчүн күрөшүп башташкан болучу. Ошентип, кыргыздар Борбордук Азиядагы согуштук-саясий аренадагы ээлеген ордун калыбына келтирүү үчүн, Улуу Жибек жолуна көзөмөл орнотууга күрөшүн улантышты. Улуу Жибек жолунун соода-экономикалык, этникалык алакалардан сырткары, социалдык, саясий да мааниси зор эле.

820-жылдан 840-жылдан башталган узакка созулган айыгышкан согуштардын натыйжасында кыргыздар толук жеңишке ээ болушуп, 840-ж. Улуу Кыргыз дөөлөтү орнойт. Бул илимий ж.б. адабияттарда «Кыргыздардын улуу державалык мезгили» деген аталыш менен да белгилүү. Уйгур каганатын талкалаган кыргыздар Борбордук Азиянын кенен мейкиндиктерине чыгышкандан соң, кыргыз-кытай (Тан) саясий-дипломатиялык алакалары калыбына келтирилип, жаңы шартта, жаңы сапаттык деңгээлде өнүгө баштаган.

М А З М У Н У

Урматтуу окурман	3
Котормочудан	5
Кытай императорлорунун Кыргыз кагандары- на жазган каттары.....	10
1-КАТ	13
2-КАТ	21
3-КАТ	27
4-КАТ	35
5-КАТ	37
6-КАТ	41
7-КАТ	47
8-КАТ	51
9-КАТ	57
10-КАТ	59
11-КАТ	61
Кытай императорлорунун Кыргыз кагандары- на жазган каттарына түшүндүрмөлөр.	62
Соңку сөз. (VII-X кк. Кыргыз-Кытай алака- лары).	80

КЫТАЙ ИМПЕРАТОРЛОРУНУН КЫРГЫЗ КАГАНДАРЫНА ЖАЗГАН КАТТАРЫ

Редактору *Н.Байчекиров*
Художник *Р.А. Исаков*
Дизайн *М.Т. Омуров*
Терген *Н.Токтомамбетова*
Тех. редактору *Г.Жатаева*
Корректору *Д.Эстебесова*
Компьютердик калыпка салган *С.К. Майтылова*

Басууга 26.08.03.кол коюлду.
Форматы 60x84¹/₃₂. 5,5 физ.б.т.
Заказ 933. Тираж 1000.

«Учкун» АКда басылды.
720030, Бишкек ш., С.Ибраимов көчөсү, 24.